दर्शितास्तैः स्मृतिश्रुतिरिक्तत्वदोषैश्च निराकर्त्तव्योऽस्ति । साध्येना-
व्याप्यत्वे सति तदभावाव्याप्तोऽनैकान्तिकइत्यपि न साध्याविशिष्टेपि
गतत्वात् विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वाकम्माच्च प्राथमिकाव्याप्यत्वा-
सिद्धिरेवोपजीव्याद्दूषणं स्यात् विशेषणांशस्य च चासाधकत्वसाधन
सामर्थ्याद्वैयर्थ्यविशेष्यतापि वस्तुगतिव्यापकवत्साध्यपर्य्यवसायिनि, तद-
भाववत्साध्यपर्य्यवसायिनि वा तत्साधसन्दिग्धमानान्यतरव्यापकत्वे
शब्दोऽनित्यः श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यादावसाधारणे व्याप्तत्वाच्च ।
वस्तुतः साध्याव्याप्ते तत्त्वेपि सत्प्रतिपक्षतया अनिर्द्धारितसाध्यव्याप्ति-
के प्रकरणसमे गतत्वाच्च । एवमानैकान्तिकः सव्यभिचारइति प्रयुक्तं
वेदितव्यं सव्यभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वादिति ।
अपिचोक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाणव्यवच्छेदकादन्येन किं व्यवच्छेद्यं
केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्यइति चेत्

कः पुनः सत्प्रतिपक्षः । तथाहि सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुपपन्नं यदाह
समानबलेन बोधितसाध्यविपर्य्ययको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्षइति
तन्न तथाहि किमिह बलं विवक्षितं सामर्थ्यमिति चेत् तत् कुत्र
कार्य्येऽभिमतं न तावत्सर्व्वस्मिन्नेव कार्य्ये सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्भिन्नविषय
बुद्ध्यादिजनकतया सर्व्वकार्य्ये समप्रशक्तिकताया असम्भवात् । नापि
यत्र क्वचित् कार्य्ये प्रकृतसाध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषस्यापि
प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्व
हेतूनां प्रत्यक्षप्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः । नापि पूर्व्वहेतुसाध्याभाव
बोधनरूपे कार्य्ये उत्तरहेतोरेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकताप्राप्तेः
प्रतिहेतोरिति चेन्न तत्र तत्प्रतिहेतोरसामर्थ्यादेव समप्रशक्तिकत्वानुप
पत्तेः इत्थमेव न हेतुसाध्यविपर्य्ययबोधनेपि । अथोच्यते स्वकीये स्व-
कीये प्रकृतसाध्ये यत्र पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितत्वपञ्चकं
असत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यं तदभिप्रायेणेदं समबलाभिधानं तेनेदमुक्तं
भवति प्रकृतपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्ताबाधितविषयत्वैकत्वेन बोधित

साध्यव्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति नैतदपि युक्तम्। प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। कियत्यपि पक्षे सत्त्वेन तस्य पक्षसत्त्वभावात्। नचैवमेव भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वं प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षत्वस्यैकव्यत्वापत्तेः हेत्वाभासान्तरत्वाविशेषात्। नच सर्व्वपक्ष इति कृते नायं दोष इति वाच्यं यत्रैकएव पक्षः प्रतिहेतौ तत्र सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात्। तत्र पक्षस्य सर्व्वशब्दार्थत्वाभावादेव सर्वपक्षसत्त्वाभावेनोक्तलक्षणानुपपत्तेः एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषणे दोषउक्तप्रायः। किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति सपक्षसत्तया तुल्यतायास्तत्राभावात्। नच सपक्षसत्तया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधान्न कर्त्तव्यमेव तथा सत्य साधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। नचान्वयव्यतिरेकिणोवान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता नव्यत्यासेनापीति नियमोऽभ्युपगन्तुं शक्यः उभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्ववदप्रायामेकसम्बन्धिनो दोषस्यावश्यम्भावितया एकतरस्याप्यत्वपक्षधर्म्मत्वावगमोमे भ्रान्तिरिति बुद्धिमादाय प्रतिपत्तुर्निश्चयोत्पत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकिणान्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा च केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सामर्थ्यस्य दुरपवादत्वात् एतदेव तु सत्प्रतिपक्षत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति। यथाभिधत्ते पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितविषयत्वयोगिना बोधितसाध्यविपर्य्ययः सत्प्रतिपक्ष इति न निरस्तप्रायत्वात्। पक्षपदे सर्वशब्दविशेषणप्रक्षेपाप्रक्षेपपक्षोक्तदोषस्य केवलव्यतिरेक्यव्यापकत्वस्यापि भावात्। किञ्च सोपाधिमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया निश्चीयमानेपि सर्व्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात्। अथ ब्रूषे असिद्धविरुद्धानैकान्तिकबाधितविषयत्वहीनेन बोधितसाध्या

सत्त्वः प्रकरणसमइति नैतदपि युक्तम् आपाततोऽस्फुरद्दोषेण वस्तुगत्या वासिद्ध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात् तदव्यापकत्वात् किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्म्मध्येऽवश्यमन्यतरासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्यम् अन्यथा धर्म्मिणो विरुद्धधर्म्माध्यासप्रसङ्गात्। तत्रैकस्य व्यवच्छिद्यदोषानिश्चयात् प्रतिहेतावप्यसिद्ध्यादिदोषाशङ्काया मापतितायामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्। न च वाच्यं किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्युपेयं सत्प्रतिपक्षलक्षणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न धर्म्मिणो विरुद्धधर्म्माध्यस्तत्वमापत्स्यतइति यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्म्मताया वाभावेन भवितव्यं तत्सत्ताभ्युपगमे साध्यसत्ताया अभ्युपगमप्रसङ्गात्। बाधादीनामप्युपाधिख्यापनद्वारा व्याप्त्यादिभङ्ग एव पर्य्यवसानात्। सत्प्रतिपक्षत्वादुन्नीयमानेऽपि व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गे न विनिगम्य कस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः अन्यतरस्य व्याप्त्यादिभङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः अतोऽविशेषनिष्ठतया तदुन्नयने स्थिते यदि साक्षादवधार्य्यते तदानीमसिद्धिः। अथ लिङ्गतोऽनुमीयते तदानैकान्तिकादेरन्यतमदूषणं वस्तुगत्यास्ति सत्प्रतिपक्षे तत्कथमसिद्ध्याद्यन्यतमन्नाभ्युपेयं तत्र तस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्म्मध्येऽस्तित्वमस्थिति अनिर्द्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां सत्यामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्परिहरमेव स्यादेतत्। अस्तु लक्षणांशस्यासिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोऽपि तावदस्ति तत्संशयेन शङ्कितसत्प्रतिपक्षतादोषग्रस्तत्वादेवासाधकत्वं दूष्यानुमानस्य शङ्कितोपाधाविवासिद्धिशङ्कया। न च यामसिद्ध्यादिशङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षतादिशङ्कादोषः स्यात् सैव तदा दोषइति वाच्यम् असिद्ध्यादिशङ्काया एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति। नैवम्। यतः शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येवं सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत। ननु भवत्वेवमपि तेन किन्नाम भवेत् तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्ध्यादिमता

पक्षबाधं विधूय न किञ्चिदन्यत्। बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न सन्दिग्धासिद्धतया सत्प्रतिपक्षहेतोरपि तर्हि कथं परहेत्व साधकत्वप्रकाशकत्वं भविष्यति हेत्वाभासत्वाविशेषात् हेत्वाभासान्तरं न दोषसंशयापादकमतो नैवमिति चेन्न तर्हि। यमुपाधिमादाय न्यूनबलतया बाध्यता तमादायैव तथापि न उपाधेर्दोषसंशयक्षमत्वादेव। किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः। अथान्यथाकारं लक्षणमभिधत्से असिद्धविरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशविरहिततया प्रतीयमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकरणसमः इति एतदपि विचारासहं केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतं किं प्रत्यनुमानप्रयोक्त्रा अथ प्रथमानुमानवादिना द्वाभ्यामपि वा येन केन चिद्वा। न तावदाद्यः स्वयं दोषं जानतोऽपि दूषणान्तरापरिस्फूर्त्तौ यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाभीष्टमेव अथ प्रतिसन्धास्यति तदानीमन्यथापि ममास्फुटदोषान्तरस्य पराजये अनेन कक्षान्तरारूढायां कथायां शाखान्तरं वा सङ्क्रमितुमवकाशमासादयिष्यामीत्यभिप्रायवतोऽस्य प्रयुक्तस्य मयि वदत्यसत्पक्षोऽपि निर्व्वहतीति लोके प्रकर्षदर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतोर्निर्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य प्रौढप्रयुक्तस्य स्फुटदोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षीकरणदर्शनात्। तत्र परेण दोषानुद्भावने जयस्यापि भावात्। किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव एव यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः स च कस्यास्विदिति तदा निर्द्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तत्संशयात्। अथ सम्भावना प्रतीयमानता तदोद्भावनसम्भावनां दूषयन्तो यदप्यामस्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यम्। नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः परबुद्धेर्दुरवधारणतया परस्यासिद्ध्यादि विरहिता बुद्धिरत्र भविष्यतीत्यग्रेऽवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय व्युत्पादयेत्। प्रकारान्तरञ्च निरसिष्यामः एतेनासिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्ति

पक्षधर्म्मताविरहवत्तया च गृह्यमाणेन बाधितसाध्यविपर्य्ययः सत्प्रतिपक्षइति निरस्तम्। केनागृह्यमाणत्वमिति निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। किञ्च सर्व्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्मग्राहिग्राहकानुमानबाधितेपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासे वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोढ़म्। अथोच्यते अगृह्यमाणविशेषेण बाधितसाध्यविपर्य्ययः प्रकरणसमइति। अस्तु तावत्केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्प दोषाभिधानं यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तदग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्व्वाव्याप्तिः। अथ हेतुदोषलक्षणो विशेषोऽभिमतस्तदा धर्म्मग्राहिग्राहकानुमानबाधितेपि गतत्वादति व्यापकता अगृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बाधितसाध्यविपर्य्ययत्वात्तस्यापि तत्र हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात्। न चागृह्य माणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तारस्तथा सति सत्प्रतिपक्षहेतुकः सत्प्रतिपक्षो न व्याप्यते। परमार्थतस्तिष्ठतीति च दर्शनीयं न ज्ञेयमिति च महती प्रज्ञा। न चागृह्यमाणहेतुदोषहेतु गुणरूपविशेषणेति विवक्षिते निस्तारः व्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षसत्त्वलक्षणोगृह्यतइति तदव्यापकतापत्तिः। अथागृह्यमाणव्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति क्रियते तदा प्रष्टव्यं किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टं यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य तदा प्रसिद्धासिद्धत्वादिभावं हेत्वाभासमपेक्ष्य विशेषोगृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति तत्राव्यापकत्वम्। अथ प्रकृत विरोधिनं हेतुमपेक्ष्य तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्य्यवस्यति व्याप्ति पक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बाधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसमइति ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति तथाहि व्याप्तिपक्षधर्म्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणातिव्याप्तिः तत्र भङ्गाभङ्ग

रूपद्वयस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्व्वथा असम्भावितया सर्व्वाव्याप्तिः अपि चैवमस्य वाक्यस्यार्थविकल्पः व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्म्मताभङ्गरूपः पक्षधर्म्मत्वाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स प्रकरणसमः तथा सति परमाणु निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतरतमादिभावत्वाद्व्योमादिवदित्युक्ते परमाणुः सावयवो मूर्त्तत्वात् घटवदिति प्रत्यनुमानेन प्रतिवाद्युक्तेन परमाणुधर्म्मिग्राहिणोऽप्यणुपरिमाणतरतमादिभावः क्वचिद्विश्रान्तः परिमाणतरतमादिभाव त्वात् महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सदनुमानतयेष्टस्य पक्ष धर्म्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेपि प्रमाणताकृतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात्। यश्चास्य सदनुमानतां न मन्यते तं प्रत्येवंप्रायाणि बहून्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः। नच सोऽपि तथास्त्वेव तस्य धर्म्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात् तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्त्तव्यमिति चेत् तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदि यस्य न गृह्यत इति सम्बन्धत्वेन यत्सम्बन्धितया न गृह्यतइत्यर्थो विवक्षितस्तदा अव्यापकत्वं दोषस्तथाहि यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्गः सत्प्रतिपक्षदशायामगृह्यमाणः तत्र नास्त्येव तल्लक्षणं नहि तत्र व्याप्त्यादिभङ्गो विशेषोऽपितु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव। नन्वत्यन्तासतो व्याप्तिभङ्गरूपविशेषस्यापि तावत्तन्नाग्रहणमस्ति तदादाय्यैव लक्षणं तत्रापि भविष्यति तर्हि यत्र वादी स्वहेतुसाधारणं [व्या]प्तिभङ्गादिदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति परश्च परिहर्तुं न शक्नोति तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षता अक्षतैव स्यात् यत उक्तरूपविशेषवत्तया तेनासौ न गृहीतः उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात् तथापि प्रतिहेतुवादिना तावद्विशेषवत्तयैव गृहीत त्वस्य तत्साधारणभावास्फुरणात् भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्य-

मायता पक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । किञ्च प्रतिहेतुवा[illegible]य यदि
साधारणतां तस्य दोषस्य तदैव पश्येत्तदा का गतिः । यथासौ वादि
हेतावपि दोषं पश्येत् तदा तमुद्भावयेत्तथा सति च तत्रैव कथासंक्रमः
स्यात् सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्येति चेन्न यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दोष
मेव मन्यते । यदीदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां विहाय दोषा-
न्तरमुद्भावयामि तदापि प्रतिज्ञात्यागान्मम भङ्गोऽथ नोद्भावयामि
तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्व्वाहान्मम पराजयः तदेवं यथा दोषान्तर
व्युत्पादनायास इति पराक्रम्य तूष्णीमास्ते तदा का गतिः । अथ यस्य
विशेषइत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धत्वाभिमतः तदा उक्तावद्दोषो
दोषान्तरञ्च स्यात् व्याप्त्यभङ्गादेर्व्विवक्षार्थहेतोः साधारणास-
म्भवादिशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः ।
अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्म्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्तयानु-
द्भाव्यमानेन बाधितो यदीयसाध्यविपर्य्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्षइति
एतदपि नोपपन्नं यदि परस्तदीयोऽयं प्रतिहेतुरित्थं भग्नव्याप्तिक
इत्येवाभिधत्ते न तु मद्धेतुतोऽयं विशेष इत्यपि ब्रूते आभासान्तरत्व-
व्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात्तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षता
न निवर्त्तेत तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यादिनापि सत्प्रतिपक्षी
करणमिति साधु व्युत्पादितं सर्व्वानुमानानुकूलं स्यात् । किञ्च कस्मिन्
काले तथानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितं यदि यदा प्रतिहेतुद्भावनेन परहेतुं
दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनं तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रति
हेतुदोषे पूर्व्वकालानुद्भावने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्व्वहेत्वा
भासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया । अथ प्रति
वादिनाभिहिते यदा पुनर्व्वादिवचनावसर स्तदानुद्भावनमिष्टं तर्हि
तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनावधारणीयमयमत्र विशेषदोषं नोद्भाव-
यिष्यतीति दोषशून्यत्वात् स्वकीयस्य प्रतिहेतोः समर्थं कथावधार-
यितुं शक्नोतीति चेन्न उक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रतिपक्षकरणं

सम्भवतीति तत्र परेण दोषेऽनुद्भाविते विजयस्य भवतीति। किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतोः कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थयो र्वादिनोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यं तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तददर्शने तमेवोद्भावयेत्। को हि सचेता निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सन्दिग्धस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठते तस्मात् सदोषेपि दोषमपश्यतां न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्ह-मर्हतीति। अथोच्यते व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्ष विशेषवत्त्वेनानुद्भाव्यतया सम्भाव्यमानेन बाधितो यदीयसाध्यस्य विप र्य्ययः स प्रकृतः प्रकरणसमइति नैतदपि सुस्थम्। यद्युद्भावनकालात् पूर्व्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोऽतिदेष्टव्यः अथोद्भावनस्य योऽवसरो भविष्यति तात्कालिक तथा तदा सत्प्रतिपक्षताव्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावा ल्लक्षणाभावः। अथोच्यते यावत्सम्भावनानुवर्त्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता किं सम्भावनायाः कालनियमगवेषणेन। नैवम्। एवं हि प्रतिहेतो र्दोषेऽनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषोद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता निवर्त्तते। तथा चेत्थङ्कारमेव वादी सत्प्रतिप-क्षतां परिहरेदिति साधु स्यात्। प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृ-त्यैव तं सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षेप्तव्येति। न च स्वीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्यात् सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात् स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षस्यापि नि-वृत्तेः। तस्मात् स्वीकारोऽप्ययं परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीय साध्यस्वीकारवद्दूषणाय स्वीकर्त्तुं न दोषायेति। यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिनोः समानप्रतिपक्षदर्शनजनितात्स्वहेतोराभासत्वसंशयात् तदा क्वचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यतइति ताभ्यां मन्यमानत्वात्। यदाह निश्चितौ हि वादं कुरुत इति। अथैवमित्यादावर्ण्णता संशयेन सत्प्रति

पक्षता स्यात् तदा सर्वत्रैव वादे सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा । तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः प्रश्नः शब्दनित्यत्ववादिजयात् शब्दनित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः प्रश्नः शब्दानित्यत्ववादिजयात् द्वयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरदस्तु वः सदनुमानमित्यर्हतो दोषसंशयस्य दुर्निवारत्वादिति ।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक् । तद्यथा बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणम् । तथाहि बाधितविषयत्वं किं विवक्षितं न तावद्बलवता बाधितो विषयविपर्य्ययो यस्य तत्त्वम् यथाश्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेपि गतत्वात् । तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमानविषयविपर्य्ययबोधकस्य पक्षधर्म्मतादिबलसम्भवात् । अथ बलवत्त्वमधिकबलेनेति विवक्षितं तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकं तत्रान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिवृत्तेः सपक्षसत्त्वलक्षणबलाधिक्यसम्भवात् । किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात् प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभ्रान्तज्ञानकारणत्वमात्रं बलम् अनुमानस्य तु पक्षधर्म्मत्वादिभूयिष्ठं बलमिति । अथ मन्यसे अनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षितं चेदमुच्यते तेनानन्यथासिद्धेन बाधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति । नैवम् । तथापि वस्तुतोऽनन्यथासिद्धेन सत्प्रतिपक्षेपि गतत्वम् । किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते अनन्यथेति चानन्येन प्रकारेण यस्मादन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते । तथाच वक्तव्यं तदन्यताप्रतियोगीति प्रामाण्यं तदिति चेत् अहो दुर्व्वैदग्धी भवतः प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्याद्योऽन्यः स येन भवति तेन प्रकारेण यः सिद्धः प्रतीत उत्पन्नो वा तेनेति ब्रुवाणस्य तथापि प्रामाण्येन बाधितविपर्य्ययो विषयो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति न इदं रजतमिति शुक्तिं विषयीकुर्व्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमिति प्रमाणेन बाध्यमानेपि हेत्वाभासविशेषलक्षणं गच्छतीति व्यापकतामापद्येत । एवं बाध्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् प्रमा

णेन बाधितो यदीयविषयस्यान्यथाभावः स हेतुः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न यदि मुख्यार्थो हेतुशब्दः तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः अथा मुख्यार्थस्तदा कोऽस्यार्थः यत्रैव व्यवस्थाप्यतइति सोऽभिधातव्यः प्रमाणेन बाधितो यदीयविषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानिश्चयः तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्। अथ कालात्ययापदिष्टत्वे अनिरूपितएव हेत्वाभासत्वनिर्णयस्तदा ततएव दुष्टत्वसिद्धेः कृतं पञ्चात्मतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासेनेति। तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत् सामुद्रिकप्रामाण्येन पुनर्म्मंहृदेतल्लक्षणं कालात्ययापदेशस्य येनास्य नाम हेत्वाभासभेदपदेऽपभ्रंशः प्रसाधितः। अत्र ब्रूमो हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं नतु हेतुदोषवत्त्वमिति। नैवम्। हेतुना तुल्यताया हेतुत्वावगमं विना न शक्यप्रतिपत्तिः सादृश्यस्य भिन्नाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः। अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात्। ततश्च हेतुरूपवैकल्यस्यावश्यप्रत्येतव्यत्वे प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयपक्षव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टइति चेन्न आश्रयासिद्धव्यापनात्। आश्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमिति चेन्न विशेषणाद्यसिद्धाश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णं कालात्ययापदिष्टोदाहरणमेवं न व्याप्येत। प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयसाध्यव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टइति चेन्न प्रत्यक्षाभासव्यापनात्। तत्रापि हि साध्यस्य व्याप्यरूपस्य व्यतिरेको बाध्यतएव प्रमाणेन प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यापकस्य व्यतिरेकः सकालात्ययापदिष्टइति चेन्न प्रमाणेन बाध्यमानाभावस्य प्रकृतहेतुव्यापकत्वासम्भवात्। प्रमाणेन बाध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्टइति चेन्न स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात् तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञातस्याभावात् शब्दस्य परार्थत्वात्। प्रमाणेन बाधितो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स काला-

त्ययापदिष्टइति चेन्न तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षत्वा सम्भवात्। पक्षाभासनिविष्टत्वे सतीति तु क्रियमाणे पूर्व्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः पृथक् हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवद्दोषो द्रष्टव्यः। पक्षत्वाभिमतांशभूतस्येति च क्रियमाणे प्रष्टव्यं किं पक्षत्वाभिमतत्वं किमु पक्षतयाभ्युपगम्यमानत्वम् अथ तत्तया प्रमितत्वम् उत प्रत्यक्षतया प्रतीतत्वम्। नाद्यः दूषकं प्रति तदसम्भवात् तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात्। अनुमानवाद्यपेक्षयापि नियमाभावः सदनुमानापरिस्फूर्त्तौ मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानभृता च मयि वदति स्फुटदोषमपि कोऽदूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात्। तथानुमानवादिना पक्षत्वाङ्गीकाराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात्। नच पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थइति युक्तं तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः। न द्वितीयः पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशानवकाशात्। नापि तृतीयः तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्टइति अस्य बाध्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीतिर्नास्ति विशेषदर्शने भ्रमस्यानवकाशात् ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावात् तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः यदि च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदास्यैव लक्षणविभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन लक्ष्यं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञोभवान्। नच वैशेषिकप्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थायिपक्षप्रतीति क्षणे सम्भावनीया तदीयसाध्यव्यतिरेकावगमनिवर्त्तनीया हि सा तत्साध्यव्यतिरेकावगमश्च पूर्व्वंतरमेव भूत इत्यवश्यमभ्युपगम्यम्। अन्यथा प्रमाणेन बोध्यमानत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य

तदवगम्येत। नच वाच्यं प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवतीति किन्तूपलक्षणम् उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्त गृहस्य व्यवहारकाल इति यत्तत्रोपलक्ष्यगृहे स्वाभाविको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले तेन काकवत्ताऽभावेपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः। ननु तत्राप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वम् अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगतत्वम् अनुगतञ्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्षयामहे अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्त्तमाने अनुमानात्मके साधने विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा। एतेन पूर्व्वप्रक्षिप्तस्य हेतुरित्यस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतावन्मात्रस्य करणं दूषितप्रायम्। अथ ब्रूषे प्रमाणेन बाधितो यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट इति नैतदपि सुस्थं शब्दोपमानाभाससाधारण्यात्। तद्व्यतिरिक्त इत्यपि विशेषणीयमिति चेत् एतदपि विचार्य्यतां किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित् अथवा स्वरूपभेदः अथवान्योन्याभावः। न तावदाद्यः तच्छेदकस्य धर्म्मस्य निर्व्वक्तुमशक्यत्वात्। नापि द्वितीयः स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौपयिकत्वात्। नापि तृतीयः व्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्यवच्छेदानुपपत्तेः। ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावस्वरूपं विशेषणमस्माभिरुपात्तं किन्नाम प्रत्यक्षाभासादिभ्यो व्यतिरिक्तत्वं नच प्रत्यक्षाभासादयः स्वात्मभ्य एव भिन्नाः तत्कथमुक्तप्रसङ्गस्यावकाशः। अवगतमिदं त्वद्विवक्षितं किन्तु तदेव विचार्य्यते किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितोऽसावन्योन्याभावस्तथोच्यते उत तैरुपलक्षितः यं प्रत्यक्षाभासादिभ्यः प्रसक्तं मन्यसे। आद्यस्तावन्न भवति न हि प्रतियोगिरूपविशेषणसहितोऽभावः क्वचिदप्यस्ति त[illegible]तावन्मात्रस्य विवक्षितत्वे सर्व्वाप्राप्तिः। द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणैर्यदुपलक्ष्यमन्योन्या-

भावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु चाक्षिकानुमानेषु च साधा-
रणमिति कथं नोक्तप्रसङ्गः अन्यदेव तु तदात्मकं विशेषणं प्रतियोगी-
त्वभावस्यासन्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावर्त्तकबुद्ध्याधानाविरोधात् वि-
शेषणमभवतीति चेत् । अयुक्तमेतत् विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमि-
त्येषा त्वं तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति तथा सति विशेष्य-
स्वरूपमेवोच्यतां कथा विशेषणपदोपन्यासः तदनुपन्यासे वान्योन्याभाव-
वस्वमात्रमुपन्यस्तं भवेत् तच्च प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवच्छेद्यस्यापि संग्राहकं
ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं किञ्चिदवश्यं विशिष्टमुपगन्तव्य-
ताम् । स च यदि प्रतियोगी तदीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभावात्त-
दानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः । विशेष्यमात्रं परिशिष्टं तच्च केवलमति-
प्रसक्तं तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्त्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदन-
भ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्त्तुमशक्या । अतः प्रतियोगी नाभावस्य
विशेषणं भवितुमर्हति उपलक्षणन्तु स्यात् तच्च चोक्तमेव । नन्वन्यो-
न्याभावस्तेन भवति भिन्नप्रतियोगिकौ द्वावभावौ तौ तथा च प्रति-
योगिनिरूपितं तत्स्वरूपम् अन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधि नच युक्तम्
उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि एकात्मतायाश्च भेदवि-
रोध एव । ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशात्
भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य । येन च रूपेण भिन्नता तेना-
न्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनोः । ननु वस्तुतत्त्वयोरेक-
त्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटेत वस्तुनोः ।
यथा वस्तुनोर्भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया संसर्गाभावं
प्रति तत्र यथान्यकृतसंसृष्टतया दृष्टं तथात्रापि तावेव सप्रकार-
भेदौ तदात्मानौ दृष्टौ सोऽयं स्वदर्शनाभिप्रायोनाख्यातं निर्व्वाहार्थं
इत्यास्तां विस्तरः । अपि च घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन
चोभयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति । अत्र तु प्रत्यक्षा-

भावादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिना एककोटिताऽस्तु नाम यत्तु प्रत्यक्षाभासत्वादिभ्यो व्यतिरिक्ततया प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणं न तावत्प्रतिव्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीकर्त्तुमशक्यत्वात्। नापि यद्रूपोपात्तं विशेष्यं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं तद्रूपक्रोडीकृततयैवान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तं तस्य स्वरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसंग्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणे विरोधित्वात्। तस्मात् स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयं व्यवस्थापकमप्रतिसन्धाय अन्योन्याभावव्यवस्थापनमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह दूषितत्वाद्धर्मभेदः कश्चिद्वक्तव्यो न चासौ वक्तुं शक्यः शक्यत्वे वा तमादायैव सर्वव्यवस्थितिरस्तु कृतमन्योन्यव्यतिरिक्तत्वकुयुक्त्या। तदनेन न्यायेनान्यथाऽप्यतिप्रसङ्गोदाहरणान्यत्वेन व्यावर्त्तनं लक्षणवादिनोभयस्य प्रकरणमयं निरसनीयम्। अतएव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण तत्तदन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणं वैशेषिकहेतुं नैतदेवं येन येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वादिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासादुपहसन्ति सन्त इति।

इति खण्डनखण्डखाद्ये प्रमाणतदाभासखण्डनं

प्रथमः परिच्छेदः।

द्वितीयः परिच्छेदः।

ननु यदि दुर्लक्ष्या हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति। नैवम्। का पुनः प्रतिज्ञाहानिः। स्वीकृतार्थपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणम्। तथाहि झटिति सम्भ्रमे अनिग्रहस्थानेऽपि गतत्वेन परदूषितत्वेऽपि विशेषणीयत्वात्। किञ्च स्वीकृतत्वेनाभीष्टमात्रं वाभिधीयते अखिलत्वेनेष्टं वा। आद्ये केनचिद्रूपेणेष्टस्य रूपान्तरेण त्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः। स्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्त्यागः न रूपान्तरेण तत्र तत्स्वीकारः ततस्त्यागएवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न स्वीकारस्यापि परित्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थं तत्त्यागेऽपि च नाद्यद्वितीयौ अखिलनेष्टस्य रूपान्तरेण सर्व्वमेवानिष्टत्वसम्भवात्। संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे चैकस्यैव संयोगस्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् एवञ्च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेऽपि प्रसङ्गो द्रष्टव्यः। तस्यैव तदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टत्वानिष्टत्वे विवक्षिते अपैति चेत् एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात् तत्र तदेत्युक्तविशेषणाभावात्। नहि कालः कालान्तरमात्मानमेव वाधारे काले तदेति विशेषणप्रतिक्षेपे अन्यत्र प्रक्षेपे चाव्याप्त्यतिव्याप्तिः। कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदोषत्वापातः यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च। तदेति तत्तथाकालो विवक्षित इति चेन्न तच्छब्दस्य व्यक्तिपरत्वे अव्यवस्थानुगमः वादादित्वेन साम्ये कदाचित्तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः। एवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्टव्यम्। उक्तेति पदस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विचक्षणत्वेनासमर्थविशेषणत्वम्। एवं सर्व्वनिग्रहस्थानेषु द्रष्टव्यमिति संक्षेपः।

प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेन च किं संगृह्यते प्रतिज्ञान्तरादीति चेन्न प्रतिज्ञान्तरमेव न निरूपयितुं शक्यते। तद्यथा स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्यभागस्य पूर्व्वानुक्तविशेषणवतोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणं तथाहि यत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोऽभिहितः परेण निर्व्विशेषणोक्तभ्रमाद्दूषितः ततो वादी प्रथमाभिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येत्थं मयोक्तं न तु निर्व्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोगोऽभवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते तत्रापि गतत्वादतिव्यापकमेतत्। पूर्व्वानुक्तविशेषणवत्त्वं तत्र नास्ति तत्कथमतिव्याप्तिरिति चेन्न प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य पूर्व्वं स्थितत्वात्। विशेष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत् किमायातं तावता विशेषणानुक्त्यतिप्रसङ्गस्य। विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तिर्विवक्षितेति चेन्न एककालैकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्व्वत्र तथाभावस्यैव भावात्। विशेष्योक्तेरनन्तरकालइति चेन्न नीलोत्पलमित्यादौ पूर्व्वनिपातितविशेषणे तदभावात्। विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्व्वकालइति चेन्न उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात्। अव्यवहित इति चेन्न बहुविशेषणके विशेष्ये तदभावात्। विशेषणाभिधानोचित कालइति चेन्न नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तित्वाद्वाचः क्रमेणाभिधीयमाने च एकविशेषणाभिधानकालः सोऽपरेषामपि विशेषणाभिधानानां योग्योऽभवत्येवेति तदान्येषां क्रमभाविनामभावात्तेनातिव्याप्तिः। सर्व्वस्मिन् योग्यकालइति चेन्न दूषणानन्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमेऽव्याप्तिः दूषणपूर्व्वकालस्य तथाभिमतत्वे च दूषणानन्तरभाविन्या विशेषणोक्तेस्तदानीमभावात् पूर्व्ववदतिव्याप्तिः। सर्व्वस्या तज्जातीयाया विशेषणस्योक्तेरभावो विवक्षितइति चेत् तद्व्यक्तीनामभावप्रतियोगिभूतानां सर्व्वासां पृथक् पृथक् प्रमाणेन केनापि अनाद्यन्ता प्रत्येतुमशक्यत्वात् अभावानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानासिद्धि प्रसङ्गात्। सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तयः प्रतिभान्तीति निरस्तमनुमानावसरे। एतेन पूर्व्वमविशिष्टस्योक्तस्येति विशेषणं प्रत्युक्तमिति

निरस्तम् उत्तरकालवाच्यविशेषणाद्विशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात् । किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा हेत्वन्तरं भवतोपि स्यात्तथापि तदभावे वा ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् । अथ प्रथममेवेदं विशे[illegible]मुपादाय ब्रवीषि तथाप्यव्याप्तिः प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यमनेन झटिति सम्भवत्यात्निर्विशेषणेऽभिहिते परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः स्वपरसाध्यपूर्वपदानां विवेचने व्यक्तौ पतनादव्याप्तिश्च प्रकरणादिलभ्यतया प्रागनुक्तस्य भ्रान्तपरदूषितस्य प्रकरणलभ्यस्य विशेषणस्य यथानुवदतोपि सद्वादे प्रसङ्गः । अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकरणेपि दोषः परस्मिन्नज्ञातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम् । प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्टम् । प्रतिज्ञाविरोधादिति चेन्न यतएककर्तृकैकवाक्यांशयोर्मिथोव्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तत्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञाविरोध इत्येतल्लक्षणम् । तथाहि भूतले घटो नास्तीत्यादावपि गतत्वेनातिव्यापकमिदम् । वचनयोर्हि व्याघातोऽन्योन्यविरुद्धार्थत्वं तच्चेहास्ति घटोऽस्तीत्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वात् नकारांशस्य च तन्निषेधकत्वात् । नन्वयुक्तमिदमुच्यते नहि घटो नास्तीत्यत्र घटोपि विधीयते घटनिषेधोपि येन मिथोव्याघातः स्यात् किन्तु घटोनिषिध्यते घटनिषेधस्तु विधीयत इति यावत् तत् कुतोव्याप्तिरिति चेत् नैवं घट इत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वं नास्तीत्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवतापि मन्तव्यम् । यदि त्वेवं नाभ्युपैषि तदा तयोरविरुद्धार्थतया घटस्यापेक्षितनिषेधस्य भूतलाश्रितं वचनस्य वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति तस्माद्विधिरूप एव घट इति तत्प्रतिषेध एव च नेति किमेतावेकवाक्यांशौ न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकौ वा न भवतो येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र न गच्छेत् । न मिथो विरुद्धत्वमात्रं मिथोव्याघातकत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ विरुद्धार्थयोर-

स्थितम्। नच नास्तीत्यनेनैकत्वाद्यौ विधिनिषेधौ वर्त्तमानौ बोध्येते इति चेन्न उक्तोत्तरत्वात् देशकालाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः। किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धाखिलत्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि तदा विरुद्ध शब्दस्यावायमन्यस्य[illegible]मर्थिकार्थः कश्चित् प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणा देव विरुद्धत्वाभ्युपगमप्राप्तेः। अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि तदा अप्रा माणिकं मिथोव्याघातकत्वं क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः। अथ मन्यसे यथा परेणाभिधीयेते अर्थौ तथा मिथोव्याघातकाविति ब्रूमः तत्र च प्रमाणं प्रसरत्वेवेति न कथमपि प्रमाणप्रवृत्तौ विरोधभावापरि-भावाभावत्वापत्तेः यथा परेणोक्तोऽर्थः तथा मिथोव्याघातकइत्यपि क्वचिन्मिथोव्याघातकमर्थमप्रमाय न वक्तुं शक्यम्। प्रसज्यते मिथोव्या घातो न प्रसाध्यतइति चेन्न क्वचिदप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवतोऽ शक्यत्वात्। मा प्रमायि अप्रमायैव तद्व्यवहारइति चेन्न क्वचिदप्यप्रमि तमाभासमात्रोपस्थितं क्व नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तैवातिव्याप्ति रावर्त्तते। अनेकत्र प्रमितनियतयोरेकत्र प्रसञ्जनमिति चेन्न प्रसञ्ज कस्य तद्वयैकत्र स्थितिनियतताप्रमितावविरोधस्यानेवम्भावे वा ना-पादकत्वस्यापत्तेः। एकैकव्याप्याभ्यां पृथक् पृथक् तद्वयापादनमिति चेन्न एकैकमव्याघातात्। अर्थाद्वयं स्यादिति चेन्न अर्थापत्त्यर्थत्वेनैवा व्याघातात्। अर्थापादनं न साधनमिति चेन्न मिथोविरोधित्वेन तर्का भासत्वापत्तेः। इष्टापादानाच्च मिथोव्याघातात् कथं तथा स्यादिति चेन्न तद्वयधर्म्मकत्वात् व्याघातापत्तेर्धर्म्मिणि प्रमाणापेक्षायामव्याघातात्। एवमादीनां दोषाणां परं प्रत्यभिधाने तवापि सर्वमिदं सुवचमिति चेन्न तवाप्यन्यत्र दोषोऽयमापद्यतइति प्रतिबन्दीग्रहकृतः किं परपक्षे दोषापादनमात्रं विवक्षितम् उत यस्त्वया तत्र समाधिरभिधेयः स ममापीत्यभिप्रायात् स्वपक्षे समाधिः। न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात् परोक्तदोषानुद्धारे तावतैव कथायास्तदंशस्य वा पर्य्यवसानात् निग्र-हापरिहारावधित्वात्तयोः द्वितीये तु स एवाभिधीयतां का नोहानिः

भवता तावदभिधीयतां कस्तत्र समाधिः ततो मयाप्यभिधेयइति चेन्न मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात् नहि मया स्वपक्षसाधनं त्वयाच तद्दूषणं प्रस्तुते वस्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षोनिर्व्वाह्यः तद्दूषणञ्च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्त्तते। ईदृशि च कथा विभागे मत्पक्षसमाधानाय मां पर्य्यनुयोक्तुं भवतः कुतोऽधिकारः अथ विशेषत स्त्वन्निरूपणे किं प्रयोजन मस्ति तावदेतादृशि दोषे परिहारो यतस्त्वयापि स्वपक्षेऽसौ स्वीकार्य्य इत्याशयस्ते सोऽपि न युक्तः नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेपि तेन भवितव्य मित्यत्र किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति। साम्यादेवमिति चेन्न वैषम्यस्याव-श्याभ्युपेयत्वात्। यदि तद्गतमसाधारणं स्वरूपमादाय मद्दर्शनं प्रति तत्त्वसिद्धान्तं वा तत्र समाधिः स्यात् अत्र च त्वत्पक्षे तदभावान्न स्यात् तथा सति साम्यमात्रात्कथं समाधिरसावत्रापीति निश्चेतुं शक्यते। कोऽसौ तत्र विशेषइति चेन्न मया साम्प्रतं तदभिधान-स्या प्रस्तुतत्वमित्युक्तत्वात्। दोषसाम्यात् समाधिसाम्यमिति चेन्न दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात् यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येपि सत्तायां तदभ्युपगमे क्वचन-स्वया तदाश्रये च तदभावेन एवमन्यथापि वक्तुं दर्शनादिति। किञ्च परोद्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्द्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः। किं यदिदं दोषतया परेणोद्भावितं तदद्दूषणम् अद्दू-ष्येपि गतत्वात् उत दूषणे तदा दोषत्वस्यावश्यपरिहारात् परिहा-रेपिवा तस्यादूषणत्वप्रसङ्गात्। यद्येतद्दूषणं कथं तर्हि दूष्यत्वेन वादिनाङ्गीकृतेपि प्रतिबन्दीस्थाने गतमिति चेन्न यद्येतददूषणं कथं दोषत्वञ्चोपपन्नमित्यत्रापि दीयतां दृष्टिः। नियामकाभावे तर्हि तदीयदूषणत्वे सन्देहः पर्य्यवसितइति चेत् अस्तु दोषत्वसन्देहेपि भव-दीयसाधनस्यासाधकत्वात् सन्दिग्धासिद्धवत् किञ्च यस्यावश्यकतोऽस्य दोषत्वसन्देह स्तस्यावश्यकत्वायमन्यत्रापीति तथाप्यसिद्ध्यादेरदक्षत

त्वमेव स्यादितीयं प्रतिबन्दी दुरुत्तरा वादिनेति । नापि द्वितीयः तथा ह्युभयवादिसम्मतादूषणत्वं धूमानुमानादिकं यदि प्रतिबन्दी करोति परवादी तदुभयेऽन्यत्र क्वचिदप्येतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयं परसाधनेषु तस्यैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्याभयादित्येषा मयापि सुवचैव सा प्रतिबन्दी त्वयापि शक्यतएव पठितुं यत्रोभयोः समो दोष इत्यादि । अथ यं विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात् तन्मात्रस्यानुद्भावनं नतु सामान्यतएवेति चेन्न तत्र विशेषे प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वे मतत्वात्तल्लक्षणमेव नेति स्यात् विशिष्य तद्विशेषत्याजने च तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या । अथ मद्दर्शनमात्राभ्युपगतादूषणत्वं किञ्चित्पदार्थं प्रतिबन्दीकरोति तदेतदुक्तं तेन स्यात् इह नेदं दूषणं वक्तव्यमित्यभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्गप्रसङ्गादिति । अत्र इदमिह दूषणं वक्तव्यमनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परसिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिबन्द्याः सम्भवात् । नन्वेवमेवास्तु तथाचाभिधानेऽनभिधाने चोभयतःपाशा प्रतिबन्दीरज्जुर्भवतएव दुर्निवारा स्यात् । नैवम् । मिथोविरुद्धायाः प्रतिबन्द्यास्तर्काभासत्वात् मिथोविरुद्धत्वस्य तर्कदूषणत्वात् । सत्प्रतिपक्षानुमानवत् द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकसूत्रे च "प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत्" इत्यत्राचार्यैरितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्तुमाचार्यैः समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात् । अभ्युपगतं तावत्तुल्यता नास्मत्पक्षे दृष्टान्तोऽस्तीति ब्रुवन्नुत्तरो यत्रोभयोरित्यादि वदतो भट्टस्य प्रतिभटीकर्त्तव्यः तत् किं प्रतिबन्द्यादिदूषणत्र भवत्येव नन्वेवं भवतोऽपसिद्धान्तः स्यादिति चेत् तर्हि दर्शयापसिद्धान्तस्य लक्षणम् प्रकृतसम्बन्धतया वाच्यानेऽपसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः प्रतिबन्द्यादि च भवता सिद्धान्तत्वेनाभ्युपेतं मयेदं दर्शन-

माश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्याभ्युपेतत्वात् दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मकत्वात् तेषु पदार्थेषु प्रतिबन्धीदूषणादेः प्रविष्टत्वादिति चेन्न लक्षणमेव तावदपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते मत्सिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात्। स्वसिद्धान्तस्तथापेक्षित इति चेन्न विशेषणपूरणमन्तरेण तदलाभात् अन्यथा सर्वत्र विशेषणोपादानप्रयासवैयर्थ्यं स्यात्। एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तहत्या निहत्यापतेत् त्वत्सिद्धान्ते प्रतिज्ञाहेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात्। परसिद्धान्तहेतूनामनुपात्तविशेषणानामनेकान्तिकीकृत्य बहुशो भवच्छास्त्रे दूषितत्वात् प्रथमं स्वशब्दं विशेषणमनुपादाय दूषणभयेनेदानीन्तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः हेत्वन्तरं हि प्रथममविशेषणं साधनभागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्तद्वचनम्। किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्तकालतापातः अप्राप्तकालोऽवयवविपर्यास इति लक्ष्यमभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तं तस्य च भवता विपर्यासः कृतः एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तात्। यस्तु प्रथमत एव सविशेषणमुपादत्ते तं प्रत्यनुपात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः। मदीयो हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम तत्र वाक्येऽभ्युपगमपदश्रवणात् अभ्युपगन्तारलभ्यते तस्य यः स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्यवस्यतीति चेन्न ममाभ्युपगन्तृत्वात् मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यत एव। विपरीताभ्युपगन्तापेक्षित इति चेन्न अविशेषात्। सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तेति चेन्न तथाप्यविशेषात् ममापि त्वत्सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वात्। स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथापेक्षित इति चेन्न नूनमसि प्राज्ञोऽसि यत्स्वपदमभ्युपगन्ता विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वारा विशेषयसि परस्पराश्रयादपि न बिभेषि स्वपदेऽपि साक्षात्स्वप्रयोक्तारं परोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति न न प्रतिसन्धत्से। यस्य यः सिद्धान्तस्तेन

तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्त्वदीय इति चेत् । नैवम् । यस्य यः सिद्धान्त इति पुरुषधर्मिकविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वे असाधारण्यादव्यापकत्वं लक्षणदोषः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति सिद्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् । तथाहि सिद्धान्तसम्बन्धिनो मम यः सिद्धान्तः तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोऽस्त्येव । त्याग एव तस्य नास्ति मया परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयतानियमः अथ स्वीकृतस्यास्वीकारस्तदा मया स्वीकृतस्य भवता अस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति । अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः सोऽपि न तेनेति स्वीकर्त्रेत्यर्थे ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवता स्वीकारे तवापसिद्धान्तापातः । एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न एकेनेति यद्येकसंख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसंख्यायोगित्वं तथा तवापीति स एवापसिद्धान्तापातः । अथैकेनेत्यभिन्नेनेति तथापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम् अन्यथास्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः । अथ स्वीकर्तुरस्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं तदायमर्थः स्यात् स्वीकर्तृतो न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्तः तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः मया यदीयाङ्गीकारः किञ्चित्स्वीकर्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वात् एतेनैकस्यैकेन स्वीकारास्वीकारावपसिद्धान्त इत्यपास्तम् मिलितयोरावयोरपसिद्धान्तापातात् । अथ तत्स्वीकर्तुरेव तदस्वीकर्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतं तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यते अस्वीकारविषयस्य तदा स्वीकर्त्रन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चित्स्वीकर्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतया अस्वीकारविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । एकेन स्वीकर्त्रा न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिताविति चेन्न एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयन् भूयस्तदाकर्णयन्नभिहिततदुपयमनाभ्यासापेक्षया कथय कथं

न घनसमयसमागमोदीयमानतरलतरतरङ्गिणीवेगविजृम्भविवर्त्तं नि-
र्व्वर्त्ति तावत्तं चक्राचङ्क्रम्यमाणतृणकदम्बविडम्बनामनुभविष्यसि । स्वी-
कृत्यास्वीकारः स इति चेन्न स्वार्थविवेचनेनोक्तबाधापातात् । अस्वी-
कृत्य स्वीकारे च तदभावापत्तेः । किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तारि यदप-
सिद्धान्तोद्भावनं तत् किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदूषणाभावे वा-
दिनि उतानेवम्भूते । आद्ये पूर्व्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन च्युत्वातु
शक्यते तत्र किं वक्तव्यं न तावन्न वक्तव्यमेव किञ्चित्पूर्व्वसिद्धान्तत्या-
गादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति युक्तम् अपसिद्धान्ते तत्परि-
हारस्य दूषणत्वान्यतरासिद्धेः तेनाभिहितत्वात् । अन्यथा स्वाभि-
प्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथां विच्छिन्दानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं
नापेक्षेतेत्यनसिद्धावप्यसिद्धिमुद्भाव्य परं पराजित्याप्रत्यूहं गच्छन्
प्रतिष्ठेत । निगृहीतस्य तस्यापराभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न
अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात् तथा
प्यनादरणे ऽनसिद्धावसिद्धिमुद्भाव्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहार
मनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम् । अथ मन्यसे मध्यस्थेनैव तद्विचारणीयं
किमनसिद्धावनेनासिद्धिरुक्ता अनपसिद्धान्ते वापसिद्धान्तः एतद्विचा-
र्य्यते नैव जयपराजयाववधारणीयौ एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति
न तर्हि वादिना साधनेऽभिहिते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रतिवादिना
निवर्त्तनीयं मध्यस्थस्तु परमार्थतो दुष्टत्वमदुष्टत्वं वा तस्य साधनस्य
विचार्य्य जयपराजयाववधारयिष्यति सोऽयं प्रसूय निर्वृतीभूतपिशा-
चाम्पत्यापत्यपोषणकृतमहायासवायसव्यसनं समाचारयिष्यति मध्य-
स्थो वराकस्तावकदुष्परामर्शप्रकर्षैः । अथोच्यते सम्प्रति विप्रतिपद्यतां
नामापसिद्धान्तेऽप्यसौ किमेतावता पूर्व्वं स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभा-
वस्य दर्शनस्य तावत्तेन स्वीकरणमकारि तदेवादायापसिद्धान्तस्योप-
न्यासो युक्त इति । नैवम् । यदीदानीन्तन्यननुमतिरस्य नाद्रियते
अस्यामुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमादायैव च दूषणप्रवृत्तिस्तदा

पसिद्धान्तस्यापि कुतोऽवकाशः नहि पूर्व्वानुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्त्तते नान्यथा। तस्मात् स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति द्वितीयानवकाशः। यस्य तु सौगतादेर्म्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषणं तं प्रत्यवश्यं साधनीयमेवास्य दूषणत्वम्। नच वाच्यं योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघात एवाभिधेयः दर्शनविशेषं स्वीकुर्व्वता प्रथमं तद्दर्शनान्तर्निवेशितः प्रतिवन्दीदूषणत्वादेस्तेन स्वीकारात् पश्चात्तस्यैवास्वीकार स्तावेतौ स्वीकारास्वीकारावेकैकस्य व्याहताविति। यद्ययमपसिद्धान्तात्मैव व्याघातः तदापसिद्धान्तदूषणत्वेपि विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमवुदस्य नाभिधातुं युक्तः। अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावन स्तदा सार्व्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणत्वाङ्गीकारेण। किञ्चैवमपसिद्धान्त उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजातायामपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्तेः प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतोऽस्त्यागइति। एवं प्रथमं किञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारिणि दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति गतं प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः। प्राक् प्रतिज्ञातदोषनिर्व्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथनान्नैव दोषइति चेन्न पूर्व्वनिग्रहपरिहारमकृतवति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्तत्वादिति। न चानेन भयेन भवता व्याघात एवाभिधेयः प्रथमं नापसिद्धान्तइति वाच्यमपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात् सर्व्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैवमङ्गीकर्त्तव्यत्वात्। नहि कश्चिच्छक्यतेऽवधारयितुं मयापसिद्धान्तउद्भाविते नायं विप्रतिपत्स्यत इति। नन्वेवं विप्रतिपन्नं प्रति अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति। नैवम्। येनाप्यस्वीकारदशेव दूषणेन तत्स्वीकारविप्रत्यसि तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात्। उक्तञ्च सौगतैः नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति नापसिद्धान्तो-

निग्रहाधिकरणमिति "रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमनयप्रसङ्गः । विलम्भा बत केनामी सिद्धान्तविषयाग्रहाः इति ।" तत्र कश्चिदाह शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः यदा हि क्षणभङ्गसाधनप्रयोक्ता अस्फूर्त्तिमता स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्य्यात् । प्रथमविप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत् एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रममप्युद्भावयेदेव अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रमयो विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थजातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम तस्मात् क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्तस्वीकारः तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति सर्व्वज्ञोऽपि नान्यथा प्रमातुं क्षमः । नच समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देनाभिधातुमुचितं तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात् परिषदनपेक्षितत्वाच्च । नच तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनुगुणोक्तः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः । नच तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा तत्त्वप्रतिपत्तिजयाविति अकामेनापि तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति । तदेतदपेशलं किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्त्तयितुमशक्या यथा प्रमाणादि सर्व्वकथकसिद्धम् इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चित यथा क्षणभङ्गेश्वरादि तत्र यदि प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारेऽपसिद्धान्तस्तत्र स्वव्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात् । नापि द्वितीयः दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽभ्युपगन्तव्यं तत् किं तदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापोहाभ्युपायतया उत तन्नान्तरीयकतया । न प्रथमः क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावे अपोहादि परित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात् । अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्यो-

अविचारस्य निष्पत्तिरेव स्यात् विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमः तदभ्युपगमे च विचार इति अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवायमपसिद्धान्तो नान्यत्रेति चेन्न यो हि यदुपायः तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव कुतः तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्त्तयितव्य इत्येव युक्तं न तु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात् तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमशक्यत्वात् शक्यत्वेऽपि वा तथापि स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यात् उपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः। अथोच्यते उपेयमुपायेन साधयता उपेयवदुपायस्यापि सत्त्वमुपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनुपगमेऽपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः असत उपायत्वानुपपत्तेः। तर्ह्युपायत्वेनोपन्यसनात्तत्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोऽप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीयः कल्पितेन तेन श्रूयमाणतत्सत्त्वानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोऽभिधेयः। एवञ्च सति सत्त्वानभ्युपगम एवोपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतामुपजीव्यत्वात् तदुपन्यासमन्तरेणाश्रूयमाणतदीयाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् कृतं तदुपजीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन। अतएव न द्वितीयः तन्त्रान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि हि तत्सत्तानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्यानुमन्तव्यः तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे कृतं तया अभ्युपगमं परिकल्पने नानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति।

एवं निग्रहान्तरे खण्डनमूहनीयम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये निग्रहानिरुक्तिः द्वितीयः परिच्छेदः।

तृतीयः परिच्छेदः।

अथ यान्यवश्यमत्र वक्तव्यं वाग्व्यवहारात्तथा सत्यनाम्नामर्थाः कथं निर्व्वाह्याः। तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः किं शब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यात्। तत्र यदि प्रथमः पक्षः तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्यं भवति तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः अतएव न द्वितीयः ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात्। अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत् कुत्स्यते भवता अन्यथा वा। अन्यथा चेदलं तदुद्भावनया साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्। नापि प्रथमः प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् गौणोऽयं प्रमाणशब्दइति चेन्न प्रमाणत्वयोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणत्वव्याघातः मुख्यत्वात्। अथ प्रमाणाभासे तदा अवश्यन्तदुद्भावनया ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात् ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यत्रापि हि विषये प्रमाणाभासः कुत्सितएव साध्यासाधकत्वात्। नापि तृतीयः तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च भवता नाभ्यधायि अतो न्यूनत्वं दोषः। नापि चतुर्थः प्रश्नार्थात् खलु किं शब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणविषयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेयं तत् अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेतः आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तर-

मापद्येत यदिश्वयोर्हि प्रश्नस्तदभिधेयं प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तत्र प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव। अथ द्वितीयः तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दोविशेषपर स्तथोत्तरवाक्येपि। कोसौ विशेषइति चेन्न पूर्व्ववदुत्तरत्वात् अस्यापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किं शब्दस्य विशेषशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशेषएवोत्तरं स्यात्। स्यादेतत् विशेषशब्देन न विशेषमात्रमनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्य्यं तस्मात्का सावसाधारणी प्रमाणव्यक्तिरिति प्रश्नार्थः तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधानमुत्तरं युक्तं नैवंविधाः प्रमाणाइति नैतदेवं यतोऽत्रापि विशेषइत्येवोत्तरं यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्व्वतोव्यावृत्तस्वरूपायां प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्य्यं तथोत्तरवाक्यस्थितस्यापि एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्नवाक्यस्य तात्पर्य्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभिप्रायः अत्रार्थेऽनुमानं प्रमाणमितरद्वेति। अत्राप्यनुमानमित्युत्तरमस्माकं किं तदनुमानमिति चेत्। अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषयः उत तद्विशेषविषयइति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति। अत्र च संग्रहश्लोकौ। "यथाविधं यं विषयं नियस्य प्रश्नस्य निर्व्वक्तिपरो यथोक्त्या। वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः। प्रश्नस्य यः स्यादिषयः स वाच्यो वाचा तथा वैष भवेन्नियन्तुः। इदं त्वशक्यास्थितमेतयैव गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्ता।,, प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा च ज्ञाने भवत्यतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यं तदयथार्थं यथार्थं वा स्यात् यथार्थञ्चेत् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीय-

यथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तेनापि प्रमाणेन स्वतोयदीश्वरसद्भाव उपस्थाप्यतइत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः । यथा यथार्थं तथास्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यद्यस्माभिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः एच्छतोवाञ्छितं तदा कथं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलोयथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्तथा परमप्युत्पादयतु वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारोमिथ्याज्ञाने सर्व्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्यामहइति । अथ मदीयस्य यथार्थज्ञानस्य योविषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृशर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयोभवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्यसे स्वसिद्धान्तमनुरुन्धानेन त्वया यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमतस्तदर्थं भवाननुयुज्यतइति । नैवम् यदीश्वरसद्भावविषयोभवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतः तस्य प्रमाणत्वं अस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः सिद्धान्तः प्रत्युत ईश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीयमिति । स्यान्मतम् ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं एच्छतामस्माकं नतु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोप्यभिमतइति न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादायाप्युपपत्तेः तत्र स्वाधीने कथं परापेक्षेत्याद्युक्तमनुसन्धनीयम् । स्यादेतत् येयमीश्वरसद्भावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽस्माकं तेनैकपक्षनिर्द्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता तन्निरवकाशमिति नैतदस्ति एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषयईश्वरसद्भावस्तत्र सर्व्वथैव संशयात्तस्य

भवतः प्रश्नोऽयं न तु विप्रतिपन्नस्येति। स्यात् तथा च स्वीकुरु शिष्यभावं प्रसादय चिरं परमशुश्रूषाभिरस्मान् छेत्स्यामस्ते संशयमिति विप्रतिपन्नाएव वयमाचार्यैः संशयोऽस्माकमिति चेत् तर्ह्यवधृतैककोटयएव वयं कार्यानुरोधात्तु संशयमालम्बामहइत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोट्यवधारणं भवता यथार्थमयथार्थं वेति विकल्पोत्थायन्त्रा दूषणीयम्। एतेनानध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यं व्यभिचारिविषयमव्यभिचारविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तत्रापि ग्रस्तत्वात् परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायात्।

एवमीश्वराभिसन्ध्यादावपि तत्तत्स्थाने तिष्ठत्सर्व्वनामान्तर-खण्डनमनुसन्धेयम्।

इति खण्डनखण्डखाद्ये सर्व्वनामार्थनिर्वचनं

तृतीयः परिच्छेदः।

चतुर्थः परिच्छेदः।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत् किं पुनर्भावत्वं विधित्वमिति चेन्न पर्य्यायापत्तात्। स्वरूपसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथाभावात् प्रतियोग्यात्मकतया ननुभवत्वापत्तेश्च। अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न अभावोऽप्यस्तीति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्। नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः। अस्तीति वाक्यार्थो वा शब्दो वा विवक्षितः नाद्यः तस्यानिरुक्तेः। सत्ता तदर्थ इति चेन्न सामान्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम्। नापि द्वितीयः अभावोऽस्तीतिप्रतीतेर्निरस्तत्वात् वर्त्तत इत्याद्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात्। सोऽप्यस्ति पर्य्याय इति चेन्न उभयसाधारणैकार्थनिर्व्वचनमन्तरेण पर्य्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। यत्रैकस्यास्तिपदप्रयोगः तत्रैवापरस्य वर्त्तत इति प्रयोगात्। सामान्येन तावत् पर्य्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्य्यायत्वात् अन्यतरस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तन्निर्व्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः सत्त्वार्थोऽभावस्यानुमतः किं शब्दोल्लेखमनेनपथा। अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न अवच्छेद्यासम्भवेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकताङ्गीकाराच्च। तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीति भावस्याप्रतीतिरिति चेन्न तावतापि लक्षणानिरुक्तेः। अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात्। नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यं अभावो नास्तीतिप्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च नह्येवं भावविषया भवत्यपि परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात्।

नाप्यभावविषयैव तन्निषेधार्थत्वात् । नैवं प्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात् आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिखं संसर्गबो-धनात् अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि । प्रत्यक्षप्रतीति स्तथा विवक्षितत्वाददमदोषइति चेन्न सर्व्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गी कारात् सेश्वरपक्षे सर्व्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न तेन तेषामपरप्रतिषेधात्म-तया ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्दे-नापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न परपदवैयर्थ्यात् तत्त्यागेऽ-प्यचाक्षुषादित्वापत्तेः । सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभागवत् तत्र वा चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाविधेनैव विषयेण विशिष्टा-या बुद्धेर्विषयविशेषणतायां स्वांशेऽप्यंशतः स्यात् । तेनोपलक्षि-तायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः । यदेवंविधं तद्भावरूपमिति वदतैवंविधत्वाद्भावत्वमन्यद्वाच्यम् अभेदे यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः । अस्योपलक्षणत्वे चोप-लक्ष्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात् अस्यैव भावार्थत्वे चाभावो नास्तीति कृत्वा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् । भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भ वति षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं तत्स्वात्मन्यस्ति नो वा अस्ति चेदात्मनि वृत्तिविरोधः नास्ति चेत्तस्यान्यप्रतिषेधमु-खेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति ।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं किमधीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिक्षेपात्म-कत्वं तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्व-स्वीकारात् । अथाभावत्वमेव तदा न निष्कृष्टः पर्य्यनुयोगः एतेन निषेध मुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम् । भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्व्व भावविरोधित्वं तद्विशेषविरोधित्वं वा । नाद्यः असिद्धेः नहि घटा भावो भूतलादि विरुणद्धि । न द्वितीयः भावानामपि केषाञ्चित्तथा-

भावात्। अथासत्त्वानवस्थानं विरोधो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न गोत्वादौ तस्यापि भावात्। एकविधावच्छिन्ननिषेधः स इति चेन्न भेदे विरोधिभावभेदयोरेव प्रसङ्गात्। एकविधिरेवापरनिषेधः स इति चेन्न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः। नास्तीति प्रतीति मानत्वमिति चेन्न घटाभावो नास्तीति घटस्य अथाप्रतीयमानतया अभावत्वापत्तेः अस्तीति भावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च। प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न प्रतियोगिनः पदार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे चैतदनिरुक्तेः असदर्थत्वे न अर्थस्यासिद्धेः अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात्। यच्च किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते स भावोऽभावो वा स्यात्। नाद्यः भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्म्मस्य च कथमपि तथात्वे तन्निर्व्वाच्यं स्यात्। अन्यदेव तददिति चेन्न तदभावस्याभावत्वे स्ववृत्तिः भावत्वे च व्याघातात्। न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति। प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभावइति चेन्न प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्यानिरुक्तेः विशिष्टशब्दार्थश्च निर्व्वचनीयः स्यात् तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा। नाद्यः दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः दण्डिनमानयेत्युक्ते तदानयनप्रसङ्गाच्च। तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्तथेति चेन्न अतद्भूत उपलक्ष्यत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तदतथान्यत्वात् सम्बन्धोहेतुः सच तदधिकरण एवेति चेन्न सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरित्येष न पन्थाः। तत्सम्बन्धिनि तत्र व्यवहारइति चेन्न तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं परम्पराकल्पनायामप्यनवस्थामात्रं नतु व्यवहार्य्यंगतोविशेषः कश्चित्। द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डिव्यवहारप्रसङ्गोविशेषाभावात् न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्थाः किन्तु मिलिताइति चेत् मिलिताइति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्यएव कश्चित् आद्ये प्रत्येकं सएव प्रसङ्गः मेलकेप्यधिकः।

द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्वमेव निरस्तः। एकज्ञानारूढ़ा वा अविरलनानाज्ञानारूढ़ा वानेकस्य सम्बन्धस्य विशिष्टपदार्थ इति चेन्न घटपटाविति बुद्ध्यारूढ़ौ घटपटौ सम्बन्धस्य घटपटरूपो विशिष्टः स्यात्। घटत्वपटत्वसम्बन्धानां तद्बुद्ध्यारूढ़ानामभ्युपगमेन सम्बन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारोहस्य समभ्युपगमात् अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च घटः कथमभ्युपेयस्तव। न च घटपटावित्यपि विशिष्टमेव उभयोः घटपटयोः परस्परासम्बन्धयोस्तत्र व्यवहारात् न पुनर्यथा दण्डी पुरुषस्तथा घटी पटः पटी घट इति वा तत्र व्यवहारः। न चैकज्ञानाध्यारूढ़तैव तयोर्वा सम्बन्धः यतो घटपटाविति द्वित्वं तयोस्तद्वद्या ऽवगाहिना अयं विज्ञानेनावगाह्येनेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषानाक्रास्यामः। अतएवाविरलनानाज्ञानारूढ़तापि विशिष्टता निरवकाशा यथा प्रकाशमानासम्बन्धोऽनेन एकबुद्ध्यारूढ़स्तथा नचैवं घटपटौ तत्कथमुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न अप्रकाशमानोऽसम्बन्धो ययोरित्ययमप्यर्थो विप्रकल्पितइति घटत्वपटत्वयत्ताद्विवैशिष्ट्यमपि तत्र भज्यतामविशेषात्। अथ धर्म्मधर्म्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रा एवैकबुद्ध्यारूढ़ास्तथा न च घटपटौ धर्म्मधर्म्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्ग इति चेन्न धर्म्मत्वस्यैकस्य द्रव्यादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात्। सोऽप्येष्टव्य इति चेत् इष्यतां परं तस्यापि यावदविप्रकल्पितस्योपगन्तव्यत्वेन धर्म्मत्रयं किन्न धर्म्मः स्यात्। तथाप्रतीत्यभावान्न स्यादिति चेन्न त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहस्याविशेषे प्रतीतिरपि तथा किन्न स्यात् मास्तु धर्म्मत्वमनुगतं तत्तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्म्मिणा सम्बन्धेन च सममेकबुद्ध्यारूढं विशिष्टं नान्यदिति चेन्न तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेषु अनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात्। सम्बन्धमपि तर्हि विनाप्येवं स्वभावादेव रूपादिर्न तथाधियमाधत्ताम् एवमपि किन्न स्यादिति चेत्तर्हि वराको धर्म्मोऽपि विलुप्यतां यथा विना सम्बन्धं विशिष्टबुद्धीरूपादिस्वभावसामर्थ्यात् समर्थिता तथा विना धर्म्मिणं

मप्युच्यते इति जितं जिनैः स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्रमेव प्रतीयेत किन्तु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यमुल्लिखता धर्म्मद्वयमपीव दीयत इति चेन्न शङ्खत्वजातेरुपाधेर्वा रूपादेरविरच ताद्दृगवस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेऽभिधित्सता येन विना प्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात्। किञ्च नैतावन्मात्रं बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वाकारसामर्थ्यं। त्तयोत्थिता तत्तद्व्यवहारप्रसविनी स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन तस्मात् “प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकं। धियं निवेश्य सुमत्यो भङ्क्तुं साध्येव यच्छति।” यत्तु केनचिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभि धिन्त्या तत्तस्य परमुचितं। “गुरुर्हि यमभावस्य स्थाने स्थानेऽभिषिक्त वान्। प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः।” अपि चैकबुद्ध्या रूढानेकस्य सम्बन्धस्य विशिष्ट इति पक्षे योऽप्येवंरूपवैलक्षण्यभाग्विशिष्ट इति कथ्यते सोऽप्ययं विशिष्टोऽविशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञान-मन्तर्भाव्यैव स्यादिति तत्र तथापि ज्ञानान्तरनिवेशने अनवस्था क्वचिद निवेशे तदभावादविशिष्टत्वे शेषस्यामूलमविशिष्टत्वापातः। तद्योग्य त्तयेति चेन्न तर्हि योग्यतापि तद्विशेषणं वालुकावदसम्भवातिप्रसक्ति केवेत्युक्तमावर्त्तते। एवमेकमिति ज्ञानमित्यारूढमित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यम्। तथाहि “अविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्विशेत्। तद्द्विधाराविश्रान्तिः स्याद्वा मृषाविशिष्टतेति” विशिष्टनिरासेन च सर्व्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यं यथा गुणाश्रयो द्रव्य मित्यादि। इतोऽपि गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतं तथाहि कथमेतल्लक्षण मवधारणीयं संख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः। भ्रान्तिरसा विति चेत् पृथिव्यादौ कथमभ्रान्तिरिति वक्तव्यं तत्र बाधकाभावादिति चेत् तुल्यं गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवगम्यं वक्तव्यं निर्गुणा गुणा इति सिद्धान्तादिति चेन्न रूपादेर्गुणवत्त्वस्यैव निषेद्धुमशक्यत्वात्। सामान्यवान् गुण इत्यादिगुणलक्षणयोगात्तन्निषेध इति चेन्न चागम

इति गुणलक्षणांशस्यासिद्धेः संख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात्। भ्रान्तिरिति चेन्न परस्पराश्रयप्रसङ्गात् संख्यावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसिद्धिः तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तत्वस्थापनं। न च हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः दृष्टान्तस्यापि संख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्तत्वेन प्रसक्तपक्षकोटिप्रवेशतया गुणत्वेनासिद्धेः। संख्यायाः संख्यावत्त्वेनानवस्थाप्रसङ्गान्निःसंख्यत्वव्यवस्थितौ दृष्टान्तत्वं सम्भविष्यतीति चेन्न पृथक्त्वेनापि तस्याः सम्भावितपक्षकोटिप्रवेशत्वात्। एवं पृथक्त्वस्यापि संख्यावत्तयेति जातीतराऽनाश्रयोऽकर्मरूपो गुण इत्यपि न जातिव्यापकत्वात् जातिमात्राश्रय इत्येवार्थ इति चेन्न अभावाश्रयतया सर्व्वाव्यापनात्। जातिमात्रभावाश्रय इति चेन्न उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात् नोपाधीनामाश्रयो रूपादिः किन्तु कथमपि सम्बन्धी तावतैवानुमानादिप्रवृत्तिरिति चेन्न उपाधिसम्बन्धं प्रत्याश्रयत्वस्य मन्तव्यत्वात् अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषानुमानं तत्र न स्यात्। व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानभ्युपगमात् तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावन्न जातिरूपं तदिदं रूपं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति यद्यस्ति तदा नास्तीति विधिभेदा लग लगेत्युक्ते न लगति मा लगेत्युक्ते च लगतीति प्रवृत्तिकामनुकरोति। अपि च गुणाश्रय इत्यत्र कथाश्रयार्थः समवायीति चेन्न गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गात् गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेपि विश्रान्तत्वात्। गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विवक्षितमिति चेन्न यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याधाराध्यनिरूपणेन तेनैव तद्व्याकारानुपपत्तेः। इहेति प्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न इह शङ्खे पीतिमेति प्रत्ययात् शङ्खस्य पीतगुणाधिकरणत्वप्रसङ्गात्। भ्रान्तिरसौ यथार्थश्च प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इति चेन्न तद्यथार्थत्वनिरूपणव्यतिरेकेण तदप्रमाणस्य बोद्धुमशक्यत्वात् न वाधापीहेति प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतौ यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र निरूप्यते पीतत्वं प्रतियोगि तत्र कञ्चित्त्विदमेवेति चेन्न तस्य प्रमितत्वादेवा

सत्त्वानुपपत्तेः। तत्र न तस्य प्रमितत्वमिति चेन्न तदेकाधारत्वानिरूपणादिति। एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपि लक्षणं निरस्तम्। कथं निर्णेतव्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति रूपादौ घटादौ च संख्या समवायिकारणत्वमुक्तेस्तुल्यत्वात् संख्यैव रूपादौ नास्तीति चेत् घटादौ कथमस्ति प्रत्ययस्योभयत्रापि तुल्यत्वादित्युत्तरमनुसन्धानीयम्। द्रव्य एव संख्यास्वीकारे तत्सम्बन्धात् गुणेऽपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्पना-लाघवात् गुणे संख्याऽस्वीकार इति चेत् विपरीतमेव कुतो न स्यात् सत्तासामान्याद्यपि गुणादौ किमर्थमङ्गीक्रियते द्रव्यद्वारैव तत्र व्यवहारोपपत्तेः। ननु सामान्यार्थ एव कः तथाहि अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यमिति न लक्षणं सामग्र्याः सर्वकार्योत्पत्तेः तथा तदेकदेशान्तरैश्च व्यभिचारात्। असाधारणविशेषणादनन्यजातीयप्रयोजकत्वञ्च तदिति चेन्न असामग्र्यामपि प्रसङ्गतादवस्थ्यात् भेदप्रतिपत्त्यादावपि प्रयोजकत्वाच्च। एतत्प्रतिपत्तिप्रमाणकत्वमिति चेन्न असामग्र्यामप्यस्याः प्रमाणत्वात्। एतदेकप्रमाणकत्वमिति चेन्न अर्थक्रियाभेदादेरपि तत्र प्रमाणत्वात्। एतत्प्रमाकत्वमिति चेन्न तद्विशिष्टस्यापि तत्त्वप्रसङ्गात्। तदवच्छिन्नप्रमाप्रमाकत्वमिति चेन्न तदसिद्धेरवासिद्धेः। इयं प्रतिपत्तिर्येन विना नोपपद्यते तत्त्वमिति चेन्न कारणान्तराणामपि तथात्वादिति। अनुवृत्तं सामान्यमित्यप्यलक्षणम् किमिदमनुवृत्तत्वम् अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न अवयविना संयोगादिभिश्च व्यभिचारात्। नित्यत्वे सतीति चेन्न समवायेन व्यभिचारात् अतएव न वृत्तिमत्त्वमित्यपि। असम्बन्धत्वे सतीति चेन्न अणुभिर्व्यभिचारादिति। नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यमिति चेन्न विकल्पासहत्वात्। एतन्नित्यत्वं नित्यमनित्यं वा स्यात्। नाद्यः आत्मनि वृत्तिविरोधात् विशिष्टप्रविष्टमपि हि नित्यत्वं नित्यमेव। नापि द्वितीयः सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्रसङ्गात्। आत्मत्वादौ प्रागभावापन्नस्यापि विशिष्टाभावस्यासम्भवात् तस्य कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्य वक्तु-

मध्यक्षणत्वात् तद्ग्राहिणश्च प्रत्यक्षस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वे अविशेषात् सर्व्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्व्वथा तदसत्त्वापत्तेः। एकस्य च सत्यत्वे अविशेषात् सर्व्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति। एकदा तत्सम्बन्धेनोपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात् तथात्वमिति चेन्न न तादृशोपलक्ष्यासम्भवात् व्यक्तीनां भेदादित्यनित्यत्वानुपपत्तिरिति एतेन नित्यत्वमन्यथापि प्रतिवचनीयमिति। के चानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते। विशेषादय इति चेत् विशेषा एव केऽभिधीयन्ते। तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्त्तन्त एव ये ते विशेषा इत्यलक्षणम् आत्मत्वादिना व्यभिचारात् नित्यान्तरे असत्त्वान्न तत्सर्व्वत्र नित्ये वर्त्तते विशेषास्तु नैवं वर्त्तन्त एवेति नियमादिति चेन्न प्रतिविशेषमव्याप्तलक्षणत्वात्। सजातीयत्वमिति लक्षणार्थ इति चेन्न जातेरनङ्गीकारात्। जातीयेत्यस्मात्पदादुपाधिरेव तथा विवक्षितइति चेन्न तस्येतरव्यावृत्तस्यावगतौ व्यर्थमिदं तदुपजीविलक्षणं ततएव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः इतरव्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः। भवतु स एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न तस्यानिरुक्तेः यतोऽन्त्यनित्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां सविशेषइति चेन्न स्वरूपधर्म्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात् अन्यथा कार्य्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात् तास्विव वैधर्म्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात् विशेषवत्सम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति। अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदात्कथं तत्र तथैव ते विशेषादिव्यवहारः क्रियतां नान्यत्र। सम्बन्धो नियामकइति चेन्न सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात् अन्यथात्वनियमात् तदनिवृत्तेश्च तथाहि कः सम्बन्धशब्दार्थः समवायादयइति चेत् सत्यं किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्य्यं प्रतिसम्बन्धत्वेन संयोगत्वादिनान्येन वा। आद्ये अनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः अस्ति चासावित्थियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादिप्रत्यक्षः नित्यं प्राप्तिः समवायइत्यादि। न

द्वितीयः तस्यैकस्यासम्भवात् नियामकत्वं तदिति चेन्न स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकारात्। तथाविधः सोऽपि सम्बन्धएवेति चेन्न त्वया सर्व्वस्वभावनियन्तृताया अवश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन नियामकनियन्त्रि सम्बन्धस्वाद्यधिकांशासामर्थ्यापत्तेः। नियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गे नियामकत्ववाचोयुक्त्यनुपपत्तेः। अतिप्रसङ्गे च तस्यैव नियामकत्वादतिप्रसङ्गेन नियमायोगात् भूत्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्वापत्तेः एवमन्येनापि अन्यनियमे अन्यदपि हि यदि पूर्व्वं घटादिरूपेणा नियतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्य्यात्। न घटादित्वे नियन्तृत्वमस्य किन्तु घटादेः कालविशेषयोगइति चेन्न यदि नासौ घटादिकालविशेषयोगितानियतमिष्यते तदा पटादिकालविशेषयोगमपि तथा कुर्य्यात्। तस्मात् "यदि कुर्य्यादसत्त्वाऽनियतं नियतं परः तत्स्यादतिप्रसक्तत्वमन्यथा चानियन्तृतेति,, कार्य्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यनियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्व्वपूर्व्वनियमः किन्नस्यादित्यविनिगम्यत्वापत्तिः। प्राचोत्तरस्य नियमे प्रागेव न तेन किम् अनाद्यनन्तयोर्नैवं विनिगन्ता प्रवाहयोरिति अभूत्वा च करणे चाघातात् सम्बन्धिनश्चाधारत्वात् सम्बन्धस्याधेयत्वात् तस्यैव तदाधारत्वानुपपत्तेः नहि सुश्लिष्टोऽपि नटवद्दुःखं स्कन्धमारुह्य नृत्यति नाप्यन्यस्यासौ सम्बन्धस्तयैव नयानभ्युपगमात्। स्वभावादेवायमीदृशइति हि स्वभाववादः तत्र परस्य नियमनाभावात् कथं परः सम्बन्धी सङ्गच्छते। यच्च किञ्चित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्समवायेऽपि स्वीकार्य्यं नच समवायाधारत्वं द्रव्यादिषट्कस्यसम्भवति। नचोपाधिभावात् स्यात् संयोगसमवायासम्भवात्। स्वभावसम्बन्धस्य च निरस्तत्वात्। नचासावभावोऽपि प्रतियोग्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्गात्। सप्तपदार्थीपरिगणनाभाव जगत परस्परविरोधेनानवस्थानप्रसङ्गादिति। यदपि नियम्यात् भिन्नं नियामकं तदपि कथं तदेव नियमयति नान्यदिति तदाधारत्वादिति चेत् कः पुनराधारार्थः यत्र स्थीयते तदिति चेन्न यत्रेति

सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात्। इहेति प्रत्ययविषय इति चेन्न तत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधारत्वप्रसङ्गात्। किञ्च प्रत्ययविशेषावगमो विषय विशेषावगमात् विषयस्य विशेषावगमश्च प्रत्ययविशेषावगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः। समवायीति चेत् शशे शृङ्गाभावः कुण्डे बदरमि-त्याद्यव्याप्तेः। गौणस्तत्र प्रयोग इति चेत् नैतावन्मात्रं प्रत्ययस्य भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमवशिष्यते भवतः। ओमिति चेत् अथ विपरीतमेव कुतो न स्यात् शशे विषाणं नास्तीति च यदि विशेषणाभावाधिकरणप्रती-तिर्भ्रान्ता शृङ्गस्य तर्हि शशोऽधिकरणं स्यात् भावाभावयोरन्यतर निषेधस्यान्यतरविधिपर्य्यवसायित्वेनाभ्युपगमात्। पतनप्रतिबन्धकम-धिकरणमिति चेन्न अवयविनं गुणादिकञ्च प्रति तदभावात्। अव्यव-हिताधःस्थितमिति चेन्न गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधःस्थितत्वे प्रमाणा भावात्। अविशेषेण वावयविगुणादीनाम् अवयवाधारत्वप्रसङ्गात्। ऊर्द्ध्वस्थितस्य संयोगिनः संयोगं प्रति च तदभावात् सूत्रालम्बितद्रव्या दौ बकुलं व्यभिचारात्। यद्येकोऽधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्हि त शब्दार्थवद्भिन्न एवास्त्विति चेत् आश्रयासिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गात्। सोऽपि स्वीकार्य्य इति चेन्न असिद्ध्यादिविध्यपरिगणनस्य व्यवहारतोऽन्यथाभाव प्रसङ्गात्। क्वचिदाश्रयस्य समवायित्वात् क्वचिच्चाभावं समवायञ्च हेतुं प्रति तदसम्भवात्। एकस्य च तेषामुपसंग्राहकस्य वक्तुमशक्य-त्वात् बहव एवाश्रयशब्दार्थाः आश्रयासिद्ध्यादयोऽपि पृथक् पृथगेव बहवः। असिद्धभेदपरिगणनग्रन्थोऽप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शना दिति चेन्न तथापीह कुण्डे बदरमित्यत्र क आधारार्थ इति वक्तव्यं न तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वं सत्येव कुण्डेन पतति बदरे तदसम्भवात्। नापि संयोगित्वं वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात् संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वं तत्रा-धिकरणार्थ इति चेन्न तस्मिन् सत्यप्यत्र चरणतलमिलितधूलीपट-लादावधिकरणप्रतीत्यनुत्पत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलीत्येव प्रतीत्या आधारत्वप्रतीतौ प्रकृतेऽपि व्यभिचारित्वेन तथा स्वीकारानुपपत्तेः न

सार्व्वत्रिकोऽयमाधारार्थः किन्तु क्वाचित्को नानाद्याधारत्ववादिपक्ष इति चेन्न भवत्वन्यत्रान्यस्याधारार्थत्वम् अस्य त्वाधारार्थत्वं नोपपद्यते अनाधारप्रतीतिविषयेऽपि गतत्वादित्युक्तेः । आधेयापेक्षया महत्परिमाणत्वे सतीति चेन्न करतलस्थिततूलराश्यादौ तदसम्भवात् अन्यस्य च वक्तुं तत्राधारार्थस्याशक्यत्वात् अधःशब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात् पतनाभिमुखदिक्स्थितत्वमिति चेन्न पतनार्थस्य गमनाधिकस्याधःशब्दव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अतएवाधःशब्दार्थस्य दुर्व्वचत्वमधिगम्याद्वैतवादिना गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षाणेन भगवता पराशरेणाभिहितम् । "अधःशब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्द्ध्वमभिधीयते ।" पृथिव्यभिमुखी दिगधःशब्दार्थ इति चेन्न ऊर्द्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखत्वसम्भवात् । यदपेक्षया पृथिव्यभिमुखी या दिक् तदपेक्षया साध इति चेन्न यदपेक्षयेति किं यमवधीकृत्येति विवक्षितम् उत यदीयाभिमुख्यव्यवस्थितेति । आद्ये पृथिव्यूर्द्ध्वस्थितं पदार्थमवधीकृत्य योर्द्ध्वा दिगिति भवद्भिर्व्यवह्रियते सापि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साप्यधः स्यात् । अतएव न द्वितीयोऽपि यस्यां दिशि क्रियया पृथ्वी सन्निहिता भवति सा दिगध इति चेन्न कूपादौ मध्य गतस्य तिर्य्यग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात् तदूर्ध्वाक्रान्ता च तिर्य्यग्दिगधः स्यात् पृथिवीमवधीकृत्य अन्यञ्च पदार्थम् अवधीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवह्रियते स पृथिव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षया अध इति चेन्न पृथिव्यामेव तद्व्यवहारापत्तेः । पृथिवीं पदार्थान्तरञ्चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधःशब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण निर्व्वक्तुमशक्यत्वात् । पृथिव्यपेक्षयोर्द्ध्वं परापेक्षया चाधः तत्र तयोर्म्मध्यमित्येवं निरुच्यते मध्यत्वम् अन्यथा तिर्य्यगपि प्रसङ्गात् । तथा पृथिव्यपेक्षया पूर्व्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्म्मध्यमुच्यते प्रतीपदिगवस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपदिक्सञ्चारे मध्यव्यवहारात् । अथान्यः कश्चिदाधारार्थोऽस्तु प्रतीतिसिद्धत्वात्प्रतीतेश्चैवम् अनन्योपपाद्यत्वात् ।

नैवम्। तदनित्यं वा स्यात् नित्यं वा। नाद्यः तदभावे आधारप्रतीत्य-भावप्रसङ्गात् गोत्वादिनित्यत्वन्यायसाम्येऽपि अस्यानित्यत्वे तेषामप्य-नित्यत्वापाताच्च। नापि द्वितीयः ताद्रूप्यमप्यनुगतमननुगतं वा स्यात् द्वितीयेऽनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः सङ्केतग्रहाशक्यत्वञ्च प्रथमे सामान्य-वदाश्रयापरित्यागि वा स्यात् तत्त्यागि वा। आद्ये यदेव तदाधार-तया प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात् द्वितीयेऽपि च यदि नियामकमन्त-रेण तत्तदाश्रयं भजति च त्यजति च तदा नियमानुपपत्त्या सर्व्वदा तद्भजनत्यजनोचितप्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः। अथ तस्याश्रयभजनत्यज-नयोर्नियामकोऽस्ति तर्हि स वक्तव्यः सोऽपि कल्पयिष्यते अन्यथाधार प्रतीत्यनुपपत्तिरिति चेन्न तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधारार्थोऽस्तु कृतं पूर्व्वपरिकल्पितेनेति। अस्त्वेवमेवेति चेन्न तस्यापि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्यावश्यवाच्यत्वे तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिः। अधिकपरिकल्पने च पूर्व्वपूर्व्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति गुरुतरं व्यसनमापद्येत परस्परेण पर-स्परस्य नियामकत्वमिति चेत् अन्योन्याश्रयिणावर्थावपि परस्परा-कर्षकभावव्यवस्थया सुस्थीकुरु ततो दास्यामस्तवोत्तरं ज्ञात्यादयोऽपि तथैवमनुपपन्ना इति चेन्नाचैवं वक्तव्यं यदि कोऽपि शृणोति तदा मद्-दनिष्टमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात्। किञ्च यत्तदाधारत्वं तत्साधार मनाधारं वा अन्त्ये न स्वविशिष्टप्रत्ययं कुर्य्यात् विशेषाभावात्। आद्ये तदाधारत्वं वाच्यं स्वरूपमेव ताद्रूप्यं तस्य येन स्वयं सत्तात्मनि सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारा-न्तरम् आधारप्रत्ययकारीति चेन्न भ्रान्तित्वप्रसङ्गात्। यथा विना रजतत्वं तत्प्रत्ययो भ्रान्तिरूप एव स्यात् उपपाद्यश्चायमर्थो भेदखण्डन प्रस्तावइत्युपरम्यते विनाप्याधाराधेयभावं स्वभावसम्बन्धेन नियामकत्वं भविष्यति। यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरिति चेन्न स्वभाव सम्बन्धस्य निरस्तत्वात्। यमुदाहरसि च विषयविषयिभावं सोऽपि

वक्तुं न शक्यते। तथाहि कः पुनर्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयि-भावः प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष इति चेन्न इच्छा-दिविषयाव्यापनात्। विषयित्वमिति चेन्न तस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। किञ्च स्वभावः स्वधर्म्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः। आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ तत्तद्घटज्ञाननियतो वा कश्चित्। आद्ये साधारणत्वान्न विशेषतस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः। द्वितीये तु प्रति-विषयं व्यावृत्तज्ञानधर्म्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारवादस्वी-कारः। किञ्च नासौ धर्म्म उपाधेयान्तराधीनो विषयभूतघटपटादि-व्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात्। नच घटादिरेव तथा असम्ब-न्धात् तथापि स तथात्वे चातिप्रसङ्गात्। नापि जातिरूपः कश्चिद्घट-मात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितौ सत्यां घटपटविषयैकज्ञाने सहावस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात्। प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे वि-शिष्टज्ञानानुपपत्तेः एवम्भूतचित्रजात्यभ्युपगमे प्रत्येकोचितव्यवहारस्या-भावप्रसङ्गात्। अथ जातिसङ्करोऽपीष्यते तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादस्त्विति विषयासिद्धिः। अथ विषयेणापि सम्बन्धप्रति-भासनात् सोऽपीष्यते न तस्यैव सम्बन्धस्य विचार्य्यमाणत्वात् स एवा-साविति चेन्न तदैक्यात् ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः। संयोग-प्रतिपत्तिवत् विषयित्वं तत् अर्थे तु विषयत्वमन्यदिति चेन्न सैव हि ज्ञातता स्यात् सा च निराकरिष्यते। द्वितीये च स्वात्मा घटपटज्ञान-व्यक्तीनामिव घटज्ञानव्यक्तीनां व्यावृत्त इति वस्तु विषयविषयिताग्रोच-रानुगतबुद्धिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गः। किञ्च तदीयता ज्ञानस्य स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति। तदिति तावद्विषयपरामर्शः सम्बन्धितावत् स प्रत्ययस्यार्थः तदेवदन्योन्यविशिष्टम् उभयं ज्ञानस्य स्वभावइति ब्रुवाणेन विषयो विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु विज्ञान-वादिनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि। सम्बन्धमात्रं ज्ञानस्य स्व-भावो नतु विषयव्याश्रय इति चेन्न विशेषानुपादाने सम्बन्धमात्र

मिदं सर्व्वस्यैव स्यात् यतो न तावन्न कस्यचित्सम्बन्धस्वरूपतात्यागप्रस-ङ्गात् नापि नियतस्य तादात्म्यापत्तेरुक्तत्वात् नियामकासम्भवाच्च । कारणं नियामकमिति चेत् तेन नियामकेन किं भवति तदीयत्वं तस्य सम्बन्धस्येति चेत् तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसम्बन्धस्वरूपप्रविष्ट मुत वहिर्भूतं धर्म्मान्तरम् । यदि प्रथमः तच्छब्दार्थोऽपि तर्हि स्वरूप प्रविष्ट इति ज्ञानविषययोः स एवाभेदप्रसङ्गः । द्वितीये तु तस्य धर्म्मा न्तरस्य विषयेणाभेदः तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयश-ब्दार्थे विशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृतधर्म्मान्तरस्वभावतया निरुक्तत्वात् । अस्तु असौ धर्म्मो विषयाभिन्न इति चेत् तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसम्बन्धेन सम्बन्धो न वा न चेत् तद्विज्ञानं न कस्यचित्सम्बन्धि स्यात् सम्बन्धश्चेत् किं सम्बन्धान्तरेण आहो स्वभावसम्बन्धेनैवासौ ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीयः । आद्ये तत्राप्येवं प्रसङ्गे यस्याभयेन स्व भावसम्बन्धः स्वीकृतः सा तदवस्थैवानवस्था द्वितीयश्चेत् ज्ञानात्मक सम्बन्धसम्बन्धीय इत्यत्र विशिष्टरूपे ज्ञानरूपमपि विशेषणं प्रविष्ट मिति पूर्व्वोक्तन्यायेनाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्वा-त्मेति वाग्भङ्गिभेदमात्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति । एतेना-न्यत्रापि स्वभावसम्बन्धः प्रत्याख्यातव्यः । ज्ञानीयफलाधारत्वं विषयत्वं तदन्वयश्च विषयित्वमित्यपि दुष्टम् । तथाहि ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात् । आद्ये अतीतानागतधीभ्रमाद्यर्थाव्याप्तिः नच तस्यैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्व्व-चनं तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु व्यवहारश्च कराकर्षवादि यदि स न सार्व्वत्रिकः नान्तरीयकत्वान्यथापीत्यतिव्यापकः यदीच्छादिस्तदा धारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिस्तद्विषयत्वञ्च तद्विषयत्वमेवापेक्षते । यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमन्यते तन्मते कथं नोपेक्षाप्रेक्षामुपे-क्षते हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्व्विषयत्वं प्रसज्यते । अथ सर्व्वत्र हानादिव्यवहारोपगमः तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपरम

एव स्यात्। एतेन तत्सम्बन्धित्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहारानुकूल स्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः तदन्यत्वं विषयित्वमिति तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्त्तते। अथोच्यते यएवार्थो यस्यां संविदि भासते तद्वेद्यः स पृथक् नेति वेद्यावेद्यस्य लक्षणमिति तदपि न विद्मः यस्यां संविदीति किं सम्विदधिकरणम् अथ विषयः अथ सम्बन्धिमात्रम्। नाद्यः घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात् यथा तथा निर्वचनीयज्ञानत्वाद्यतिव्याप्तेः। द्वितीयस्त्वात्माश्रयनिरूपितः कथं निरूपकः स्यात् वैपरीत्यापाताच्च। तृतीयस्त्वतिव्यापकः कारणादेरपि तत्सम्बन्धित्वात् ज्ञानान्तरेणावभासमानत्वात्। तयैव संविदा भासमानत्वमिति चेन्न भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। तन्निरूप्यत्वाच्च तदन्यस्य यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यत्प्रकाशतएवेति चेन्न प्रकाशमानताया एव निरूप्यमाणत्वात्। सामान्यतोविषयत्वे सिद्धे विशेषतो विषयाभिधानमिति चेन्न सर्व्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्विषयप्रमात्वस्यापि सन्दिग्धत्वात्। ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषयइति चेन्न आकारएव केनार्पितइति विनिगन्तुमशक्यत्वात्। नह्याकारस्ततोज्ञानस्वरूपादन्यः तत्र तयोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु विशेषं विनिगमयिष्यसि यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटन्तावद्घटस्यानुविधानमिति तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यतइति चेन्न समस्तकारणान्तरानुविधानवता घटानुविधानस्य प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां स्यात्। स्फुटानुविधानमादायैव विषयनियतिं कुर्म्मइति चेन्न सर्व्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फुटत्वात्। दृश्यमानमनुविधानं यस्येति चेन्न दत्तोत्तरत्वात् दृश्यमानतैव च विषयता अनिर्व्वचनान्न शक्योपदर्शना ज्ञानकर्म्मत्वमित्यपि न ज्ञानेन कर्म्मणः सम्बन्धस्य निर्व्वक्तव्यत्वात् तन्निर्वक्तिभङ्गश्चेश्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः विना सम्बन्धा

न्तरं यद्विशेषणज्ञानं स विषयः तेन विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः विशेष्यश्चेदं यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णातीति। अथोच्यते यद्गतधर्मं गृह्णातीत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितं गृह्णात्येवेति वा। आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात्। नापरः सम्भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छिन्नमूलत्वादिविशेषणं तद्विशिष्टञ्च तत्त्वान्तरं नच विशेष्यस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति। अथोर्द्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्नमूलता विशेषणं नच तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्म्म इत्युच्यते। मैवम् प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी न वा आद्ये स एव दोषः द्वितीये विशेषणान्तरान्तर्भाववैयर्थ्यं प्रथमविशिष्ट एव च तद्दोषावसरः। अथ यद्धर्मविशिष्टस्य तद्विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्व्वम् नच व्यभिचारिताविशिष्टस्य तानि विशेषणानीति चेन्न तत् किं धूममात्रं न व्यभिचारि ततश्च व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तस्य तानि। तथा भवतु व्यभिचारिताविशिष्टस्य तद्विशेषणं परं सा न विशेष्यकोटिरिति चेन्न अद्यापि विशेष्याज्ञानात्। किञ्च तद्विशेषणमिति तत्सम्बन्धिमात्रं वा विशेषणतया वा सम्बन्धि। आद्येऽतिप्रसङ्गः द्वितीये तु तथैवान्योन्याश्रयादि किञ्च विशेष्यत्वलक्षणे यस्तद्गतो धर्म्मस्तं गृह्णाति न वा आद्ये अतिव्याप्तिः द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमोऽसिद्धः। किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं सम्बन्धमन्तरेणैव नच विषयः। नच गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्त्वा व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रतिपत्स्यते यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावादन्तरत्वासिद्धिरिति तस्मात् सम्बन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यस्येत्युक्तं तच्च ज्ञानं सम्बन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथार्थस्य विशेषणं तथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तं मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्य स्यादिति। नच तत्र स एव सम-

नायः सम्बन्धः अत्रापि विशेषणविशेष्यस्यैव सम्बन्धत्वात् । नासौ सम्बन्धिनोऽन्यस्तादृशस्य व्यवच्छेद्यइति चेन्न समवायेपि तुल्यत्वात् संयोग समवायौ व्यवच्छिद्येते इति चेन्न तथापि ज्ञानाभावेपि प्रसङ्गात् । न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणमिति चेन्न अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः । भावे चिन्त्यमिति चेन्न अभावस्य विषयत्वापातात् ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयञ्च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति किं विस्तरेण ।

नच ज्ञानाकारतायां गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेदः प्रतीतिविरोधात् भेदमनिच्छता च स प्रतिषेद्धुमप्यनर्ह इति । वक्तव्य तर्हि कोऽसौ भेदोनाम । सहि स्वरूपं वा स्यात् इतरेतराभावो वा धर्म्मान्तरं वा । नाद्यः भिन्ने अभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात् भ्रान्त्यापि धर्म्मिस्वरूपावगाहनात् । अन्यथा कस्याभेदं सा भ्रान्तिरुल्लिखेत् । ननु निःसम्बन्धित्वेन व्यवस्थिते तत्तदाहप्रभृतौ नानाधारोऽन्य एवावयव्यारोप्यते येषु त्वारोप्यते ते भेदेनैव भान्ति किन्त्वनारब्धावयविषु तेष्वारब्धावयवितया विभ्रम्यते । मैवम् तेषामनुदाहरणीकृतत्वात् । अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासादयर्थानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात् तत्रापि धर्म्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः । नचैवमप्येष्टव्यमेव॰तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य धर्म्मस्याप्यग्रहणारोपत्वात् । नापि द्वितीयः प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनाप्रतीतौ प्रतियोगिप्रतीतिश्च तद्रूपणाकारणमतः इतरेतराश्रयइति चेत् मैवम् एवं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटोनिषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भात्मतया निषिद्धः प्रसज्यते वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगित्वेपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भस्य प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्रतिक्षेपः । पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते नत्वाश्रयतेति कुम्भवत् पटस्यापि न संग्रहापत्तिः । यद्यप्यन्योन्याभाव

स्योभयप्रतियोगिता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयता अन्या पटाश्रयता अन्या कुम्भप्रतियोगिता अन्या पटप्रतियोगिता तेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रितत्वे च नोभयोरपि संग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः। नापि च प्रतियोगित्वस्यानुयोगिनोभेदोपजीवनेऽन्योन्याश्रयानुपजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः प्रसज्येत। यतः स्मर्य्यमाणस्य प्रतियोगिता अनुभूयमानस्य चाश्रयतेति एतावन्मात्रएवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानापत्तिः। नन्वेवं सएवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः वास्तवतत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषादिति। नैवं तथाहि किमधिकरणप्रतीति रधिकरणतया प्रतीतिः उत वस्तुगत्या अधिकरणस्य स्वरूपेण सा विवक्षिता। आद्ये किं मायाधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं न तावन्योन्याभावाधिकरणतया दण्डप्रतीतौ दण्डाधिकरणताया इव तदप्रतीतौ तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्व्वमशक्यत्वात् विशिष्टप्रतीत्या विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात् विशिष्टस्य च विशेषणघटितमूर्त्तित्वात्। नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणं यत्र भिन्ने अभेदभ्रमस्तत्र धर्म्मिणः सत्ताद्याधारतया प्रतीतावपि तदनुत्पत्तेः। न तन्मात्रात्तदुत्पत्तिः अपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात् सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्पग्रत्वात्। आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित् प्रतियोगितया वा। नाद्यः अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः पूर्व्ववत्। नापि द्वितीयः तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य स्वदेशेतरदेशादावसत्त्वेन प्रतीयमानत्वे स्वाभावप्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः। प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिरिति चेन्न स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथानुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात्। अन्तरा स्मृतिकल्पनया नान्योन्यात्मानाविमावित्यनुभवबाधितया प्रयोजकत्वेपि वा स्मृतित्वस्य योऽसौ तत्र

नासीत्सोऽयमिति स्मर्य्यमाणाभावप्रतियोगिकत्वेपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात् । दोषाभावोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेन्न पूर्व्वदृष्टे स्मृतिमता ततो वस्तुगत्यान्यस्यैवानन्तरदृष्टस्य पूर्व्वदृष्टात् भिन्नमभिन्नं वेति अनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभावबुद्ध्यापत्तेः । बुध्यत एवेति चेन्न पश्चात्तत्र संशयस्य दर्शनात् विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति चेन्न विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात् । एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारिणीत्यपि व्युदस्तम् वस्तुगत्याधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिरित्यपि भिन्नस्याभिन्नतया प्रतीयमानस्यान्योन्याभाववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः अभावस्य निर्द्धर्म्मकतापत्ते तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्वस्याप्यभावरूपत्वेन निर्द्धर्म्मकतया धर्म्मलक्षणान्योन्याभावविरहेण ऐकरूप्यापत्तेः अभावे धर्म्माभावात् । स्वरूपमेव भेद इति चेत् योऽसौ भेद स्तस्य स्वात्मा स किं कस्मादपि भेदः उत निष्प्रतियोगिक एव न तावन्निष्प्रतियोगिक एव प्रमाणाभावेनासत्त्वप्रसङ्गात् । योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मादपि न नीलव्यवहारवन्निष्प्रतियोगिकः सच निष्प्रतियोगिको नोपपद्यते निष्प्रतियोगिकोपि वा यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति प्रतियोगिनियमो न स्यादिति स्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्य्यात् । स्वस्माद्भेदः कथं सम्भवतीति चेत् तत् किं भिन्नाद्भेदः नन्वेवमनवस्था स्यात् नापि प्रथमः वक्तव्यं हि तद्यस्मादसौ भेदः न तावत्सर्व्वस्मात् स्वात्मतोपि भेदप्रसङ्गात् । नापि घटादेः घटादिना सह तस्यावध्यवधिमद्भावो योऽसौ सम्बन्धः सोऽर्थान्तरं वा स्यात् स्वरूपमेव वा । आद्ये तस्यापि भेदावश्यत्वेन तत्राप्येवमनुयोगे यद्येतदेवोत्तरमनवस्था स्यात् । अथ तत्र स्वरूपमेव तर्हि प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निबन्धन इति प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यं तदपि न तथाहि यदि घटादिभिः सार्द्धं अवध्यवधिमद्भावः सम्बन्धोऽस्य स्वरूपं प्रतियोगिना सार्द्धं तदभावस्वरूप-

स्यास्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः सम्बन्धः स्वरूपं न स्यात् स्वरूपस्यैकत्वात्। अनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वात् नहि यदेव प्रतियोगिनः सकाशाद्भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति ततो व्यतिरिक्तत्वस्य निषेध्यसाधारणत्वात् निषेध्यनिषेधभावस्य नियतवस्त्वपेक्षत्वादिति एवं कार्य्यकारणभावादौ स्वभावसम्बन्धान्तरेऽपि वाच्यं ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेददोषएषः। किञ्च धर्म्मान्तरं भेदइति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः किं घटत्वादयएव भेदः उत भेदो नामान्यएवैकः कश्चिद्धर्म्मः। आद्ये घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात् नच घटत्वादयस्तथा पटाद्यनपेक्षतयैव प्रतीतेः। यदा पटाद्यपेक्षया प्रतीयते तदा भेदव्यवहारं कुर्व्वन्तीति चेन्न प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यं किं घटत्वादेरुत धर्म्मस्य कस्यचित्। आद्ये पटाद्यपेक्षामन्तरेण घटत्वप्रतीत्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः। नहि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत् कारणं नाम वह्नाविवावान्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात्। साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः जात्योः परापरत्वसङ्करमिच्छतामपि मते पञ्चम्यावधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन सममन्वियात् घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीत्यापत्तेः। तद्धर्म्मस्य तथात्वमिति चेन्न तथाहि न द्वितीयः सएव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो नतु घटत्वादिः। घटत्वादेश्च स भेदः स्यात् तद्धर्म्मकत्वात् घटादेस्तु भेदपर्य्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतं कथञ्च भिन्नैरनुगतव्यवहारः स्यात्। तथापि तथा सति वा किन्न तैरेव सदादिव्यवहारः स्यात्। नापि द्वितीयः अनभ्युपगमात् सप्तपदार्थ्यामनन्तर्भावप्रसङ्गात् स्वात्मनो वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च ईदृशाद्योपाध्यालोढ़वैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्व्वोपाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात्। ननु घटत्वादयएव भेदा घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि च प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति न व्यवहारसत्यत्वार्थं वास्तवानुगतविशेषस्यावश्यस्वीकर्त्तव्यत्वे तथैव पर्य्यनुयोगानुवृत्तेः। अनन्त

भेदपरम्पराभ्युपगमे तत्क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्य्यवसानात्। तद्युग पज्ज्ञायतायामनन्तं सदृशतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयापि ग्रहणासम्भववादिना सर्व्वंच प्रामाण्यानाश्वासप्रसङ्गात् सर्व्वप्रतीति नियमानङ्गीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात्। जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वात्तदर्थेष्वनुगतत्वस्याप्यनुपपत्त्या तेष्वैकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयाश्रयिभाव प्रसङ्गात्। एवं सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यम्। किञ्च घटत्वादे र्भेदत्वेऽवधिभूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत् पटत्व स्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गः। भेदरूपत्वे घटत्वादे रवध्यपेक्षा नतु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ। स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत् कुतएवमिति चेन्न भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा स्वरूपमात्रप्रति पत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यश्च वचनम्। अथ धर्म्मान्तरं तदा सएव भेदोऽस्तु कृतं तद्वत्तया घटत्वादेर्भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया। अस्तु सएव धर्म्मान्तरं भेदइति चेन्न दूष्यत्वात्। अथापि स्वरूपादिमय मिदं भेदइति कथं सङ्गच्छते तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तसिद्धौ प्रामाण्यं व्यभि चारात्। सामान्यविशेषैरेव परसामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्प नानुपपत्तेः। किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा आद्येऽनवस्था द्वितीये तदभावएव स्यात् धर्म्मिण्येव तत्प्रवेशात्। भेदस्वभावत्वात् स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्तेव सद्व्यवहारमिति चेन्न यदि स्व-स्मादभिन्नः स्वभेदइति च स्वस्मादित्यवधेयावधिभावस्वरूपः स्वयं भेदो ऽन्यस्माच्च स्वस्य तदास्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगित्वेन स्वाश्रयत्वेन चा-ङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किं नाङ्गीक्रियते विरोधाभावात्। स्वीक्रियेताप्येवं यदि तथाप्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यादिति चेन्न अस्त्यपि शब्दाभासादेस्तथा प्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च। सत्यौ प्रतीति

व्यवहारौ स्वीकारकारणं नच तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त इति चेन्न स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारस्तत्कथमित्थमङ्गीकुरुषे। न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधिर्वेत्यभ्युपगच्छामः किन्तु धर्म्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभया द्धर्म्मान्तरमन्तरेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूमइति चेत् तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्म्मान्तरविषया तादृश्येवात्र विना धर्म्मान्तरमुत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात्। यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात् यथा सत्यरजते रजतप्रतीती रजतत्वादुत्पन्ना अन्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता सा भवति। यस्य च सामर्थ्यात् सा तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते तत्र रजतत्वं नास्ति अत्र धर्म्मिरूपोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनमिति चेत्। नैवम्। भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषया भेदतदाश्रयरूपोभयवस्तुविषयान्यत्र यादृशी सत्याङ्गीकृता ततो मात्रयाप्यन्यूनार्थाया इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा प्रकृतापि भ्रान्तत्वं दुर्व्वारम् अथाङ्गीकुरुषे अनवस्थाप्रसङ्गः। अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैव सात्र सत्या अन्यत्र तर्हीतोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यलं पल्लवेन।

यत्तु सत्तेवेत्युक्तं तत्काटकनवोदाहरणमनुहरति यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया। यत्पुनरभिधीयते किमेतैर्भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति किं भेदज्ञानमेव नास्ति सदपि वा-नित्यम् अनित्यमपि वा निर्हेतुकं सहेतुकमपि वा निर्विषयं सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम्। तत्र प्रथमः सर्वतोविरोधादनुत्तरः। द्वितीयः सुषुप्त्यवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः। तृतीयोविरोधाद्धेयः। चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेवत्याज्यः। पञ्चममभिमन्यते किमेतेष्वन्यतमो विषयः तदन्यो वा द्वितीये किमेताभिर्व्यधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते एवं हि चौरापराधेन व्यक्तमयं माण्डव्यनिग्रहः। अथान्यतमात्मा

तथापि यदि धर्म्मान्तरमेवेति तत्त्वं तदाऽनवस्थाभिया तदभिन्नः प्रवाहोऽभ्युपगम्यतां तस्य कुतश्चित्त्यागः नत्वनवस्थाप्रतिभासमानमर्थं निवर्त्तयति किन्तु प्रवाहं परिहारयति गन्धे गन्धान्तरवत्। अथेतरेतराभावमेव भेदशब्दमभिलप्यते तदापि स्वात्माश्रयः तेन हि भेदशब्दमेव न स्यात्। अपि च तत्ततोऽन्यत्वमन्तरमाक्षिपेत् ननु स्वात्मनि स्वयमन्यहेतुत्वे स्वयमेव निवर्त्तेत अविद्यावदिति चेन् किं स्यात्ः नन्वविद्यायाः स्वात्मा-श्रयनिवृत्तिः तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः। अथात्माश्रयदोषस्ततया तत्र तस्यैव कारणं यतो नतः कुतश्चित्तस्य जन्म तच दुर्निरूपमतोऽविद्येत्युच्यत इति विचारार्थः। नास्ति तर्हि विवादः नच तदपि दुर्निरूपं प्रतियोगित्वेनाप्रतीता-वधिकरणस्वभावत्वेनाधिकरणप्रतीतिः अधिकरणस्वभावत्वेनाप्रतीतौ प्रतियोगिस्मृत्यनिश्चेतरेतराभावप्रत्ययव्यवहरणमिति निरूपणात्। अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वं तथापि शब्दप्रयोग एवानुपपन्नः परिह्रीयतां भेदेन तु किमपराद्धम् सोऽपि दुष्ट इति चेत् सत्यं नैमित्तिकस्तु स्याद् न स्वरूपतः नहि घटमानय पटमव-लोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते व्याख्यायान्तु मूढप्रबोधनार्थं घटः कुम्भ इति वत् शब्दप्रयोगेऽपि न दोषः तथापि कः परमार्थः। यथायथं द्वयमपि घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिः अपटाद्यात्मना च प्रतीतिश्चेतावैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धम्। तत्राभावस्य प्रथममात्मम् अभावान्तरधर्म्मान्तराभावात् सामान्यादिषु त्रिषु द्वयं धर्म्मान्तराभावात् द्रव्यादित्रिषु त्रयं त्रयस्यापि सम्भवात्। भवति हि पटोऽयं न घटः तन्तुमयश्चेति गन्धोऽयं न रूपं सुरभिश्चेति गतिरियं नोत्क्षेपणं तिर्य्यक् चेति। अन्यथा तु स्वरूपभेदस्य नानुयोग्यप्रतीतौ प्रतीतिः इतरेतराभावस्य त्वबाधितः समानाधिकरणनिषेधप्रत्ययः वैधर्म्यस्य तु विरोधः सचैकधर्म्मसमावेशद्वयेना दिगिति। अतो

चेत् तथाहि यत्तावत्पृष्टं किमेतेष्वन्यतमात्मास्य विषयः तदन्यो वेति तन्निर्व्वचनवादिनि शोभते नास्मासु प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां वा सदसत्त्वाभ्यां वा अन्येनापि धर्म्मेण येन केनचिन्निरुप्यमाणोऽन्वये व्यतिरेके च बाध्यतामेति तेन सर्व्वथानिर्व्वचनीयइति ब्रूमः। एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगतएव अनिर्व्वचनीयवादस्यावं यथा तथोदितं प्राक् यदप्युक्तमथान्यतमेत्यादि गन्तोगन्तान्तरवदित्यन्तम् तदपि न साधु यया युक्त्यैक स्वीकारस्यैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्व्वारत्वात्। अथ यदि प्रवाह स्वीकारे तस्यात्मसाधकत्वं स्वीक्रियते एकस्वीकारेऽपि स्यात् अविशिष्टलक्षणत्वात् अतएव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्ययुक्तम् एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्व्वसाधारणत्वात्। नहि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा न चानवस्थाप्रसञ्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वं सर्व्वत्रानुमानच्छायामापद्य दूषणमपि प्रवर्त्ततइति भवतएव व्युत्पादनात् अतोऽनवस्थाप्रसञ्जिकाया युक्तेर्दोषो वा वक्तव्यः त्यक्तव्यो वा स्वपक्षः। प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे नानवस्थेति चेत् तत् किमनवस्थाभावविशिष्टायास्तस्या युक्तेः साधकत्वं मन्यसे एवं तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारे नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्गः ओमिति चेत् परार्द्धपर्य्यन्तं प्रवाहस्वीकारं को वारयिता नैतावन्मात्रेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यतइत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथाच सैवानवस्थेति चेत् सत्यं तस्यास्तु भयात् कीदृश मभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयामहे। द्व्यादिकं परित्यज्यतामिति चेत् एकस्मिन्नाम कीदृशोऽनुग्रहः येनानवस्थाप्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्व्यादिकमुपेक्षितमेकन्तु रक्षितम्। द्वितीयमादायानवस्थेति चेत् द्वितीयेऽपि यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् तृतीयमादायानवस्थेत्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् तावेतौ च भवतो रागद्वेषौ निःश्रेयसाय भव-

मानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कल्याणोदर्कौ तर्कयामि । गन्धे गन्धा-
न्तरप्रसञ्जिका न च युक्तिरस्ति तदस्तित्वे वा का नो हानिः तस्याप्य-
स्माभिः खण्डनीयत्वात् यदप्यथेतरेत्यादिनिरूपणादित्यन्तं तदप्ययुक्तम्
तथाहि इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं मन्यते तस्य पक्षे नोप-
पन्न आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं तुत्रापस्य न किञ्चिद्बाधकमुक्तं स्यात्
प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादि समाधानञ्च प्रागेव दूषितम् । अथ स्वरूप
मेवेत्यादि न दोष इत्यन्तं यदुक्तं तत्रास्मदनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षि-
तम् । यदपि तथापि क इत्यादि तिर्य्यक् चेत्यन्तं तदपि गर्त्तवर्त्तिगोधा
मांसविभजनमनुहरति पक्षत्रयस्याप्युक्तयुक्त्याऽच्छादितस्य दर्शयितु
मशक्यत्वेन तद्विभागव्यवस्थितेरवसरनिरस्तत्वात् । यच्च स्वरूपभेदस्य
लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति तदप्यवद्यम् यदेकमेव
वस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकस्यैकरूपतया
प्रतीतिर्नास्ति नास्ति च प्रतीतिर्नच स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः । ताद्रू-
प्येणेत्यस्य धर्म्मान्तररूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात् प्रतीतिरभ्रान्ता
विवक्षितेति चेत् स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्तत्वात् । यच्च स्वरूपमात्रेण
प्रतीयते वस्तु न तत्ताद्रूप्येणैकरूप्येण नच नानात्मतया वस्तुगत्या
चैकमेव तत् तत्रापि स्वरूपलक्षणभेदः स्यात् नास्त्येवेदृशमुदाहरणं
ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यामेकस्यावश्यं प्रतीतिरिति चेन्न प्रतीतिकलहानव-
काशात् । भवति हि यत् त्वया तत्र दृष्टं तत् किमेकमनेकं वेत्यनुयुक्तो
नायं विशेषो मया लक्षितो जिज्ञासितो वा स्वरूपमात्रन्तु प्रतीत्याह
मुदासीनोऽभूवमित्यभिधत्त इति । ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मा
दपि तत् कथमुक्तदोषावतार इति । मैवम् । एवं हि ताद्रूप्येणा
प्रतीताविति व्यर्थं स्यात् । प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यं यत्प्रमेयं तत्
कस्मादप्यवश्यं भिन्नमिति एकस्यैव स्वस्माद्भेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि
ताद्रूप्येणाप्रतीताविल्युक्तं तच्च खण्डितमिति । ताद्रूप्यमन्यरूपत्वं विव
क्षितमिति चेन्न तदाहि तदानुपस्थितपरामर्शवत् अन्यस्य स्वरूप

भेदत्वे चात्माश्रयः धर्म्मलक्षणायां साध्यत्वात् अन्योन्याभावत्वे चान्यो न्याश्रयः वैधर्म्म्यं चैकं यदपीतरेतराभावस्य लक्षणमबाधितः समा नाधिकरणयोर्निषेधप्रत्ययः । एतदप्यशोभनं समानाधिकरणइत्यादि भाषायाः कथं कथमपि तात्पर्य्यगवेषणेपि समानाधिकरणयोर्निषेध स्तत्प्रत्ययविषयोऽन्योन्याभावइति पर्य्यवसाने समानाधिकरणइति किं तुल्याश्रयः उतैकाश्रयः उत तादात्म्यप्रतियोगिकः उताधिकरणभूत पदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयः उतान्यदेव । तत्र न प्रथमः तुहिनमयूखे प्रियामुखे च न दूषणकणस्यापि सम्भवइति प्रत्ययस्यापि दर्शनात् । तत्र मुखचन्द्रयोरन्योन्याभावोऽ स्तीति चेन्न तस्य सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात् मास्तु तद्विषयो लक्षणस्यैतच्च तदविषयत्वेऽप्यदुष्टमिति चेत् कीदृशं तर्हीदं लक्षणं न तावत्समानाधिकरणयो निषेधस्तत्प्रत्ययोयस्तस्य यो विषयः सोऽन्योन्याभावइति नापि सएवाऽन्योन्याभावइति नापि यत्र समानाधिकरणयोर्निषेधप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्यस्तु तद्धर्मस्य सर्व्वस्यान्योन्याभावत्वापातात् समानाधिकरण वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेनैवमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः । नापि तृतीयः तादात्म्यप्रतिसम्बन्धव्यतिरेकेण तत्प्रतियोगिकत्वस्य प्रत्येतुमशक्यतया तन्निर्व्वचनप्रसङ्गात् तच्चाशक्यं तथाहि तदेकत्वं वा भेदाभावो वा स्वरूपमेवसम्भावितं तस्य भेदत्वोपगमात् तस्मिन् दृष्टेपि तत्र वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः । आद्येपि संख्या विशेषो वा धर्म्मान्तरं वा । नाद्यः गुणादौ तदभावप्रसङ्गात् प्रथमे कल्पे कार्य्यंद्रव्यस्यैकस्यापि स्वतादात्म्यप्रसङ्गात् । वैशेषिकमतव्युत्थाने चैकत्वे तदभावप्रसङ्गात् उपाधिभिन्नावच्छिन्ने च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बनेनैकत्वीकर्त्तुं शक्यं चिरचर्चितविपत्तिकत्वात् । नापि द्वितीयः तत्रापि धर्म्मान्तरापेक्षयानवस्थापातात् अनपेक्षायां स्व- तादात्म्यप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः स हि भेदस्याभावो भवन्नन्योन्या

भावस्यैव स्यात् अन्योन्याभावस्य च तत्प्रतिक्षेपात्मकत्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यं परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वान्निषेध्यनिषेधयोः तथाच सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणमशक्यं निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रयः। नापि तुरीयः निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात्। नापि पञ्चमः समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो विवक्षितश्चाद्यश्च निषेधोऽन्योन्याभावः तत्प्रत्ययश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात् भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यादेरव्यापनात् तज्जातीयतथात्वञ्च यं विशेषमन्योन्याभावगतमादाय स्यात्तदेव लक्षणीभवन् समर्थमुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्यासं प्रत्यादिशति। नच तदपि सम्भवत्यन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदखण्डनक्रमेणैव निरस्तत्वात् प्रकारान्तरस्य चासम्भवात्। नच घटः पटत्वं न भवतीत्ययमेवाभावः पटत्वं पटो न भवतीत्येष एव प्रतियोग्यैक्येन मयाच तथाभ्युपगमादिति क्वचित्प्रतियोगिसमानदेशत्वादपि लक्षणसिद्धिरिति वाच्यं तथापि प्रतियोग्यैक्येन तदत्यन्ताभावैक्यापत्तेः तादात्म्यवत् योगस्यापि द्विष्ठत्वाविशेषादतिव्याप्तेः कालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयातिव्याप्तेः कालैक्येन विशेषणे च तदन्योन्याव्यतिरेकाव्याप्तेरिति। यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैधर्म्यस्य तु विरोधः स चैकधर्मसमावेशइति तदप्युद्भ्रान्तमनसोभाषितम् तथा हि प्रमाणप्रमेययोर्भेदोऽस्ति न वा नचेत्तदभिधानपर्यायत्वप्रसङ्गः किं प्रामाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धिविषये नोत्तरप्रसङ्गश्च। नापि प्रथमः सहि न तावत्स्वरूपलक्षणः एकस्याप्युभयभावदर्शनात् अतएवान्योन्याभावोपि धर्मान्तरन्तु तयोर्भेदः परिशिष्यते यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते तथाच सत्येकधर्मसमावेशोलक्षणाव्यापकम् सेयं प्रमेया च तुल्यप्रामाण्यवदिति पाठमर्थमपि परामर्शं वक्तारीरित्याख्यातां विस्तरः।

ननु भेदप्रतिपत्तेस्तावत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणमसाधारणं वक्तव्यं यश्च चेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतिपत्तिहेतोर्द्वितीयः सम्बन्धः स एव भेदोऽस्तु न उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थसन्निकर्षकारणत्वाभावादिति । किं पुनस्तत्कारणत्वं पूर्व्वभावित्वमिति चेन्न चिरान्वयव्यक्तीनामपि कारणत्वप्रसङ्गात् । अव्यवहितपूर्व्वभावित्वमिति चेन्न व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । कारणस्यातद्व्यापारत्वात् नैवमिति चेन्न विना विशेषोक्तिं दुर्व्विवेकत्वात् यद्विना यत् यं न जनयति तत्तस्यावान्तरव्यापारइति चेन्न सहकारिणामपि तथात्वप्रसङ्गात् । तज्जन्यमिति चेन्न तथापि कारणत्वाव्यवस्थितेः विशेषोक्तेरतिप्रसक्तेः कथमपि विशेषोक्तौ गगनादेः सर्व्वत्र कार्य्ये हेतुत्वप्रसङ्गात् । अनन्यथासिद्धपूर्व्वभावित्वमिति चेन्न वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना का च सिद्धिरिति यदि हि कार्य्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्ति स्तदा असिद्धिः नहि कार्य्येण कारणं जन्यं नापि कार्य्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः प्रत्यक्षादेरपि कारणत्वज्ञप्तेः न खलु सर्व्वा कार्य्यलिङ्गिका कारणस्य ज्ञप्तिः नापि कारणत्वात् व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा अभावात्माश्रयात् प्रकारान्तरवत्तयापि च तदुपगमात् । व्यतिरिक्तमकारणत्वमिति चेन्न उक्तदोषानिवृत्तेः कारणत्वात् पूर्व्वं चोत्पत्तिक्षणेऽारब्धणिकवादिभिरभ्युपगमात् । अव्यवहितपूर्व्वंतथा कदाचित्तदपि कारणमेवं तत्पूर्व्वतरमपि कस्याश्चित् व्यक्तेरनैवम्भावेपि तज्जातीयतया तथाभावित्वविवक्षिततया व्यक्तिव्यभिचाराप्रयोजकत्वादिति चेन्न कार्य्यान्तरेपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात् कालदेशव्यापकतयान्यथासिद्धमसि तदिति चेन्न तथा सति शब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात् एतेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि व्युदस्तं । गगनादेर्व्यतिरेकाभावात् अकारणत्वप्रसङ्गबाधकः । व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न तद्धि

व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा। नाद्यः यागादेरकारणत्व प्रसङ्गात् नोत्तरस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतर प्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणत्व निर्वचनं विना अनिरूप्यमाणार्थत्वात् अन्यतरार्थस्यैकस्य च निरुक्त्य शक्तेः। यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वसत्त्वप्रसङ्गः तत्तस्य कारणं तद्भावस्य कारणत्वमिति चेन्न भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथाप्रसङ्गेनाति व्यापकत्वात्। तत्पूर्वस्थितत्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्याभावेपि प्रसङ्गः तथात्वोपगमे च तत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः। तस्या अपि च तथोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्गोऽसाधारण्यञ्च विशेषापेक्षित्वेऽति व्याप्तिरविशेषे भाविपूर्वार्थविकल्पावकाशश्च। नियतप्राग्भावित्वमिति चेन्न अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्य्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात् अवयवरूपादेरवयवितमसादिषु कारणत्वप्रसङ्गात्। अनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चेत् एवं ह्यनौपाधिकः पूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति तथा च पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौ जनकत्व प्रसङ्गः। सहभाविसामग्र्या वा न प्राचि पूर्वभावोऽपि हि नियतः किन्तु वृष्टेः परभाव इति चेन्न प्राग्रूपाणामेव नियतत्वात् तानि कारण मेवेति चेन्न निदानप्राग्रूपसाङ्कर्य्यप्रसङ्गात् पूर्वार्थश्च वक्तव्यः। पूर्व कालसम्बन्धित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न कालस्याकारणत्वप्रसङ्गात् तस्यापि किं पूर्वत्वमिति विवेचनीयत्वात्। अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्व मिति चेन्न अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात्। परत्वापरत्वयोर्गुणयोर्मध्ये यत् परत्वं तत् पूर्वत्वमुच्यत इति चेन्न कालादौ गुणादौ च तदनङ्गीकारात् तेषामकारणत्वप्रसङ्गात् तस्मि न्नेव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि तस्याकारणत्वप्रसङ्गात्। सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वमिति चेन्न एकदेशत्वस्य अनिर्वचनीयत्वात् अवयवत्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् सकलकारणकलापसम- वधानस्यैव च मेलकार्थत्वात् तेनैव तन्निर्वचनीयत्वात्। यदनन्तरं

कार्य्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेन्न विभागानन्तरं संयोगनाशस्याव
श्योत्पत्तेर्विभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात्। एवं कर्म्मणो विभागेऽ
न्यतरसंयोगस्य घटद्रव्यादिकार्य्यकारणभावो नाम सम्बन्धः कोऽपीति
चेत् तदविशेषेण कार्य्यकारणसाङ्कर्य्यापत्तेः। कार्य्यकारणविशेषित
त्वात् भेदे तयोः पृथक् निर्वाच्यतापत्तेः। कारणत्वं धर्म्मः कापीति
चेन्न तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात्। क्वचित् प्रत्यक्षः सः क्वचित्
दृष्टानुमेय इति चेन्न किं हि प्रतिकारणतां प्रत्यक्षमुल्लिखेत्। न तावद्
निर्लुठितकार्य्यानप्रतीतेः अन्वयव्यतिरेकादेर्ग्राहकस्य च विशेषं
प्रत्येव सम्भवात्। नापि सामान्यतो घटादिं प्रत्येवं विशेष्यतो घटा
द्यनुत्पत्तेः तावन्मात्रात् विशेषोत्पत्तेर्विशेषेषु विनिगमना न स्यात्
प्रतिविशेषं चोत्पत्तेः प्रागवर्त्तमानत्वादसन्निकर्षादध्यक्षविषयतानुप
पत्तेः कार्य्यसत्त्वकाले च सामग्र्यभावात् न तज्जनकत्वमिति तदानीं
तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात् प्राक् तदग्रहणेन संस्कारसाचिव्य-
स्याप्यसम्भवात् एवं क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन तन्मूल
व्याप्तिग्रहात् तदनुमानमपि स्यात् प्रतिबन्दी चानिर्वचनवादिनि न स्थाने।
कादाचित्कत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह इति चेन्न वैयधिकरण्यात् कथमपि
सामानाधिकरण्ये तदुपपादकस्योपपाद्यवदनुपपत्तावविशेषाद्विश्रान्ति
नानादित्वेनापि प्रत्युपपादनम्। वैयधिकरण्येऽप्युपपाद्यासम्बन्धस्येद
नियमः सम्बन्धस्यादविश्रान्तिरिति। एतेन शक्तिः कारणत्वमिति
गतार्थम्। किञ्च प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य
कारणतया ग्रहणापत्तेः अन्यथा अक्षस्यापि तत्र कारणत्वं न स्यात्
अनुविधानाविशेषात् विषयाविशेषितात्सन्निकर्षस्य तथात्वेऽत्यापत्ते.
क्वचित् कारणत्वाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेदत्वापत्तेः। एकेन तस्य
दृष्टेरपरेण चादृष्टेः तत्कार्यस्य नियतपूर्वभावित्वादेः कथने क्वचित
दोषापत्तेः "बिना च तच्चिन्ताद्भुमसन्देहो अत्र किं दर्शनादुच्छेदो
ऽनेन हेतुत्वधर्म्मिणि दृष्टेऽपि तददृष्ट्या यदवगमोऽग्रसहकारी